

Aanzet

Historisch tijdschrift

• jaargang 33 nr.3

De waardering van Engels-Indiase
keuken in de metropool

Kleren maken de man

De muur van Mussert: omgang
met Nederlands dadererfgoed

Middeleeuws Racisme?

Beste lezer,

Zoals altijd wanneer er een academisch jaar voorbij is, zijn er ook dit jaar de nodige veranderingen in de redactie, de redactieraad en in Aanzet zelf. Dit jaar, zo is mijn bescheiden mening als kersverse hoofdredacteur, zijn de veranderingen wat ingrijpender dan voorgaande jaren. De redactie is na het vertrek van Rogier, Marian, Hanneke en Michiel aangevuld met Wieger en Ellen. We zijn nog steeds op zoek naar nieuwe redacteurs, dus schroom niet om ons te mailen. Ook de redactieraad heeft afscheid moeten nemen van een aantal leden, in het bijzonder wil ik hier Ed Jonker bedanken voor zijn trouwe inzet en waardevolle input die hij ons gegeven heeft. We zijn druk bezig vervangers te zoeken voor de leden die afscheid hebben genomen.

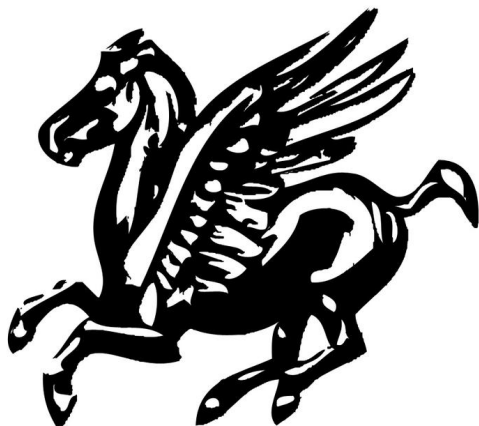
De meest interessante verandering is misschien wel die in Aanzet zelf. We hebben dit jaar twee rubrieken met pensioen gedaan: Perspectief en Beeldspraak zijn vanaf deze jaargang niet meer te lezen in Aanzet. In plaats daarvan hebben we één nieuwe rubriek: Hoe geschiedenis jij? Daarin laten we vergevorderde bachelorstudenten en (research)masterstudenten vertellen over interessant, gaaf onderzoek dat ze doen of hebben gedaan. Maud van Hattum bijt het spits af met een betoog over de toegevoegde waarde van Oral History en hoe zij dat gebruikt heeft in het onderzoek voor haar bachelorscriptie.

We zijn als redactie erg trots op de artikelen van dit nummer. Bijzonder is

dat de onderwerpen allemaal raken aan hedendaagse culturele debatten. Het zijn reflecties op onderwerpen als racisme, seksualiteit, erfgoed en koloniale relaties. Allemaal onderwerpen die hoe langer men er over nadent steeds complexer worden. Dasja Zonneveldt kwam erachter dat er niet zomaar iets gezegd kan worden over homoseksualiteit in de zeventiende eeuw. In Nederland bleek de perceptie van dadererfgoed aan verandering onderhevig, zo onderzocht Jelle Hartstra in zijn onderzoek naar de muur van Mussert. Dat koloniale verhoudingen vaak ingewikkeld tweerichtingsverkeer is ontdekte Nina van der Bent in haar onderzoek naar de verhoudingen tussen Brits-Indië en Groot-Brittannië. In de Spiegel Historiae van Jacob van Maerlant lijkt er, volgens Nick Oosterwijk, op het eerste gezicht sprake van racisme. Nader onderzoek laat zien dat die conclusie wellicht toch niet zo makkelijk getrokken kan worden.

Veel leesplezier!

Namens de redactie,
Daan Elling
Hoofdredacteur

UHSK

Historisch Tijdschrift Aanzet is opgericht in 1982. Sinds 2000 wordt het tijdschrift uitgegeven door de Utrechtse Historische Studentenkring. Deze jaargang bestaat uit drie nummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of recente historische uitgaven.

De Aanzetredactie bestaat uit studenten Geschiedenis die op vrijwillige basis werken.

De redactie heeft ernaar gestreefd rechthebbendenvan copyrightte achterhalen. Zij die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten worden vriendelijk verzocht contact op te nemen.

POSTADRES

Historisch Tijdschrift Aanzet
Drift 6
3512 BS Utrecht

ONLINE

aanzet.redactie@uhsk.nl
aanzet.wordpress.com

ABONNEMENTEN

Sluit een abonnement af door een email te sturen naar aanzet.redactie@uhsk.nl.

Een jaarabonnement kost 10,-.

Een steunlid betaalt 15,-.

Losse nummers zijn op aanvraag beschikbaar en kosten 5,-.

Rek. nr.: NL45 TRIO 0379 4550 80

t.n.v. UHSK te Utrecht

o.v.v. het gewenste abonnement

HOOFDREDACTIE

Daan Elling

EINDREDACTIE

Martijn van der Meer

WEBREDACTIE

Suzanne Friskes

VORMGEVING

Juliette Barre

REDACTIE

Bart van Holsteijn, Larissa Biemond, Marijne Boland, Wieger Lagerveld, Ellen Linderhof, Melle Mijer

REDACTIERAAD

dr. Marijke Huisman, dr. Jacco Pekelder, dr. Carine van Rhijn en dr. Saskia Stevens

OMSLAG

Lot en zijn familie verlaten Sodom. Een schilderij van Peter Paul Rubens. De naam Sodom heeft geleid tot de term sodomie, een uitdrukking voor verboden seksuele contacten. Wikimedia Commons.

5 Redactioneel
Daan Elling

ARTIKELEN

8 De waardering van Engels-Indiase keuken in de metropool
Een analyse van laat negentiende-eeuwse Britse vrouwen tijdschriften
Nina van der Bent

20 Kleren maken de man
Dasja Zonneveldt

32 Middeleeuws rascisme?
Jacob van maerlants beeld van Mohammed en de Islam
Nick Oosterwijk

41 De muur van Mussert: omgang met Nederlands
dadererfgoed
Jelle Hartstra

RUBRIEKEN

17 Tegenzet
Sjors Nab

27 De passie van... Ugur Üngör
Melle Meijer en Larissa Biemond

38 Voorzet
Wieger Lagerveld

49 Hoe Geschiedenis Jij?
Maud van Hattum

RECENSIES

48 'De Conservatieve Revolte'
Bart van Holsteijn

49 Berlusconi door de ogen van Sorrentino
Melle Meijer

51 De Laatste Getuige
Ellen Linderhof

DE WAARDERING VAN ENGELS-INDIASE KEUKEN IN DE METROPOOL

Een analyse van laat negentiende-eeuwse Britse vrouwentijdschriften

Fig. 1: Girl's Own Paper, titelblad illustratie (Wikimedia Commons).

NINA VAN DER BENT

Kolonialisme is een ingewikkeld proces. Zelfs in het heden zijn nog sporen zichtbaar van wederzijdse beïnvloeding van de beide culturen. Ook in de Engelse en Indiase keuken is deze wederzijdse beïnvloeding aanwezig. Wat kunnen de recepten uit de Engelse en Indiase keuken ons vertellen over de koloniale relatie tussen de twee landen? In dit artikel onderzoekt Nina van der Bent het ontstaan van de Engels-Indiase eetcultuur, waarbij ze zich afvraagt of hierbij sprake was van een proces van bewuste toe-eigening, of dat de opkomst van de Engels-Indiase keuken een natuurlijk en hybride proces was. Hierbij bestudeert ze recepten in drie Britse vrouwentijdschriften uit de negentiende eeuw.

Inleiding

Op 1 maart 1898 werd in *Myra's Journal of Dress and Fashion* een kookdemonstratie van een Indiase chef beschreven: "An essentially Indian sweet dish, Hulva, was much appreciated by the visitors, most of whom tasted this national sweet for the first

time. The directions were easy to follow."¹

In de wereld van curry, cricket en yoga lijkt dergelijke waardering voor Indiase invloeden vanzelfsprekend. Maar als we de klassieke geschiedschrijving van negentiende-eeuws kolonialisme moeten

1 'Real Indian Cookery, *Myra's Journal of Dress and Fashion* (1 maart 1898), 11.

geloven, was dat totaal niet het geval. Deze presenteert het kolonialisme als cultureel eenrichtingsverkeer, waarbij India niet het meewerkend, maar lijdend voorwerp is van de machtsuitingen van de Britse hegemonie. De misvatting dat kolonialisme een asymmetrische machtsverhouding tussen twee geografisch gescheiden gebieden is, waarbij één de totale macht heeft, beheerste de historiografie.² In werkelijkheid was kolonialisme een complex proces dat geen recht aan wordt gedaan door binaire en eurocentrische geschiedschrijving. De Britse historici Ann Stoler en Frederick Cooper pleiten daarom voor een dynamische vorm van geschiedschrijving waarin men afstapt van dit dualistische beeld.³ Onderdeel van deze dynamische geschiedschrijving, betogen zij, is erkenning van de invloed van de kolonie op de metropool.⁴

Deze kruisbestuiving tussen metropool en kolonie was bij uitstek zichtbaar in de keuken. Hier vermengde de eetcultuur van de gekoloniseerde zich met eetcultuur van de kolonisator, waaruit een hybride ontstond, in dit geval de Engels-Indiase keuken.⁵ In dit artikel zal ik onderzoek doen naar deze culturele uitwisseling. Met andere woorden: wat vertelt de populaire representatie van de Engels-Indiase keuken ons over de complexe relatie tussen kolonie en metropool? In de historiografie over de wisselwerking tussen kolonie en metropool wordt een pittig debat gevoerd over de vraag of dit een bewust proces was. Enerzijds zijn er historici die stellen dat het ontstaan van de Engels-Indiase

keuken begrepen moet worden in termen van 'othering'. Volgens Susan Zlotnick was er in de Engels-Indiase eetcultuur niet zozeer sprake van vermenging, maar van bewuste toe-eigening. Deze toegeëigende Indiase elementen werden vervolgens gebruikt door de kolonisatoren om een bewuste culturele hegemonie uit te oefenen over de Indiase bevolking.⁶ Anderzijds zijn er historici, zoals Cecilia Leong-Salobir, die stellen dat het ontstaan van de Engels-Indiase keuken een natuurlijk proces is. Hierin bestond ook een zekere waardering voor het Indiase aandeel in deze hybride eetcultuur.⁷

Het proces van toe-eigening kan niet worden ontkend.

De bestaande literatuur over dit onderwerp leunt tot dusver vooral op de analyse van twee typen bronmateriaal: romans en kookboeken.⁸ Daarbij wordt ook vrijwel alleen gebruik gemaakt van dezelfde kookboeken zoals Isabella Beeton's *Mrs. Beeton's Book of Household Management* (1861) en Eliza Acton's *Modern Cookery* (1841). Op zich is daar niets mis mee, maar het is te betreuren dat een waardevolle bron voor de overdracht van culinaire kennis onderbelicht is gebleven, te weten vrouwentijdschriften.

2 Stephen Howe, *Empire. A Very Short Introduction* (Oxford 2002), 23-25.

3 Frederick Cooper, Ann Laura Stoler, *Tensions of empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley/Los Angeles/London 1997), 1-18.

4 Cooper, *Tensions of Empire*, 1-18.

5 Cecilia Y. Leong-Salobir, *Food Culture in Colonial Asia: A Taste of Empire* (Wollongong 2011), 12-14.

6 Susan Zlotnick, 'Domesticating Imperialism: Curry and Cookbooks in Victorian England', *Frontiers: A Journal of Women Studies* 16 (1996) 2-3, 51-68, aldaar 64.

7 Leong-Salobir, *Food Culture in Colonial Asia*, 61-64.

8 Cecilia Y. Leong-Salobir, *Food Culture in Colonial Asia: A Taste of Empire* (Wollongong 2011); Susan Zlotnick, 'Domesticating Imperialism: Curry and Cookbooks in Victorian England', *Frontiers: A Journal of Women Studies* 16 (1996) 2-3, 51-68.; Ariel Weygandt, *Stirring It Up: The Changing of The British Nation through Food* (Pennsylvania 2009).; Modhumita Roy, 'Some Like It Hot, Gender and Empire in the Making of Mulligatawny Soup', *Economic and Political Weekly* 45 (Augustus 2010) 32, 66-75.

De enige historicus die zich hier wel op richt, Napur Chaudhuri, doet dat op zeer beperkte wijze; zo maakt ze geen onderscheid tussen bronnen uit de eerste en tweede helft van de 19 e eeuw.⁹ In de laatstgenoemde periode veranderde de rol van vrouwentijdschriften. Steeds meer richtten zij hun adviezen op de alledaagse aspecten van het leven, waardoor hun voorschrijvende functie de privésfeer in drong.¹⁰ De meerwaarde van het bestuderen van tijdschriften is dat deze zich richtten tot een kleiner publiek dan kookboeken. Zij stonden dicht bij hun publiek en speelden er daardoor beter op in. Bovendien verschenen de tijdschriften vaker waardoor ze beter de wensen van het publiek reflecteerden. Ik zal een bijdrage leveren aan dit debat door te kijken naar representatie van deze gerechten in drie Britse vrouwentijdschriften uit de tweede helft van de 19 e eeuw. De tijdschriften *Myra's Journal of Dress and Fashion* (vanaf hier: *Myra's*) en *The Ladies' Treasury: An Illustrated Magazine of Entertaining Literature* (vanaf hier: *Treasury*) bereikten hoofdzakelijk vrouwelijke, burgerlijke middenklassers.¹¹ *The Girl's Own Paper* (vanaf hier: *Girl's*) werd tegen een aanzienlijk lagere prijs verkocht en was daarmee toegankelijk voor jongere vrouwen (10-30) uit de industriële klasse.¹² Alle drie de tijdschriften genoten een grote

Fig. 2: Halva, een zoet gerecht uit de Indiase keuken (Wikimedia Commons).

circulatie in de metropool.¹³ Ze bieden dan ook een veelzeggend inkijkje in hoe de laat negentiende-eeuwse Britse vrouw tegenover 'Indiase' gerechten stond. In dit artikel zal de Britse houding tegenover het Indiase aandeel in de Engels-Indiase keuken onderzocht worden. Dat zal gedaan worden door te kijken naar de manier waarop deze eetcultuur wordt gerepresenteerd in vrouwentijdschriften in de context van het Groot-Brittannië van de late negentiende eeuw. Kunnen we hier spreken van gemeente waardering of van een proces van bewuste toe-eigening?

'Authentieke' Indiase recepten

De bestudeerde bronnen claimen op twee manieren 'authenticiteit'. Waarheidsgetrouw en objectief zouden zij de 'originale Indiase keuken' weerspiegelen. In deze sectie zal de spanning die dit oplevert, nader worden bestudeerd. In hoeverre zijn de recepten

9 Napur Chaudhuri, 'Shawls, Jewelry, Curry, and Rice in Victorian Britain', in: Napur Chaudhuri, Margaret Strobel, *Western Women and Imperialism: Complicity and Resistance* (Indianapolis 1992).

10 Rob Ballaster e.a., *Women's Worlds. Ideology, Femininity and the Woman's Magazine* (London 1991), 75-107.

11 Christopher Breward, 'Femininity and Consumption: The Problem of the Late Nineteenth-Century Fashion Journal', *Journal of Design History* 7 (1994) 2, 71-89, aldaar 71-72.

12 Kristine Moruzi, *Constructing Girlhood through the Periodical Press, 1850-1850* (Routledge 2012) 83-84.

13 *Treasury* was bijvoorbeeld een van de meest populaire commerciële tijdschriften in zijn segment (Kay Boardman, 'The Ideology of Domesticity: The Regulation of the Household Economy in Victorian Women's Magazines', *Victorian Periodicals Review* 33 (2000) 2, 150-164, aldaar 151). Hetzelfde gold voor *Girl's* en haar mannelijke tegenhanger, *The Boy's Own Paper* (Moruzi, *Constructing Girlhood*, 74-75).

daadwerkelijk authentiek en getuigt deze claim van oprechte waardering?

Een 'authentieke' bron

Als we de recepten mogen geloven, is één reden voor hun authenticiteit dat ze afkomstig waren van betrouwbare bronnen. Dat blijkt uit het volgende citaat, afkomstig uit *Girl's* 16 juli 1898: "The following recipes have been given to me by notable housewives, who have used them year after year in manufacturing this well-known Indian relish."¹⁴ Ook een recept voor curry in Myra's (1 januari 1878) wordt op een soortgelijke wijze verkregen.¹⁵ Deze 'notable housewives' zijn welgestelde Engelse vrouwen die meestal getrouwd waren met een functionaris en daarom in de kolonie woonden. Zij werden ook wel memsahibs genoemd. Deze memsahibs hadden vaak een grote huishoudelijke staf, omdat personeel in de kolonie relatief goedkoper was dan in de metropool.¹⁶ Het contact dat de memsahibs hadden met de plaatselijke bevolking was beperkt tot het huishoudelijke personeel.¹⁷

De Indiase recepten zijn de Britse variant van Indiase gerechten.

Dit personeel was verantwoordelijk voor alle huishoudelijke taken, waaronder het bereiden van eten. Op deze manier kon er een hybride koloniale eetcultuur ontstaan, waarin de Engelse keuken zich vermengde met de Indiase. De memsahibs kwamen in aanraking met lokale producten, kruiden, en gerechten, die op hun plaats integreerde in

de eetcultuur van de memsahib.¹⁸

Zoals blijkt uit de bron stuurden deze vrouwen de recepten op naar tijdschriften die ook in de metropool werden verspreid. Dit onderschrijft de these van Stooler en Cooper: de invloed van de kolonie is niet beperkt tot de geografische grenzen van deze kolonie.

Het is opvallend dat deze memsahibs deze recepten deelden. Ze werden namelijk geacht zich in de kolonie vast te houden aan hun 'Englishness'. Dat wil zeggen: zo veel mogelijk het Britse leven, met al zijn gebruiken en rituelen, in de kolonie voortzetten.¹⁹ Terug in de metropool bleek dat de 'Englishness' van de memsahibs onherroepelijk beïnvloed was door de koloniale cultuur. In de metropool hielden zij de invloed van de kolonie vervolgens bewust in stand. Uit nostalgie probeerden de teruggekeerde memsahibs hun 'home away from home' te reconstrueren. Dat kon bijvoorbeeld door de Engels-Indiase eetcultuur voort te zetten en te verspreiden.²⁰ Wellicht was het opsturen van deze recepten ook een uiting van deze nostalgie. Tot op heden werden vooral mannen aangewezen als de actieve verspreiders en onderhouders van de koloniale eetcultuur. Maar de betrokkenheid van de memsahibs in het aanleveren van de recepten laat zien dat dit niet klopt: ook vrouwen droegen hier aan bij.

Een 'authentieke' methode

Een andere wijze om authenticiteit toe te kennen, is door de originaliteit van het recept zelf aan te prijzen. Om dit in meer hedendaagse termen te vatten: deze

¹⁴ Fenella Johnstone, 'Some Indian Recipes', *The Girl's Own Paper* (16 juli 1898), 663.

¹⁵ 'The Cuisine', Myra's's Journal of Dress and Fashion (1 januari 1878), 20.

¹⁶ Napur Chaudhuri, 'Memsahibs and their servants in nineteenth-century India', *Women's History Review* 3 (1994) 4, 549-562, aldaar 550.

¹⁷ Chaudhuri, *Memsahibs and their servants*, 550.

¹⁸ Leong-Salobir, *Food Culture in Colonial Asia*, 12-14.

¹⁹ Chitrita Banjeri, *Eating India: An Odyssey Into the Food and Culture of the Land of Spices* (Bloomsbury 2007), 79.

²⁰ Leong-Salobir, *Food Culture in Colonial Asia*, 46.

categorie recepten zouden traditioneel zijn. Er is hier een subtiel verschil met de hiervoor genoemde claim; nu ligt de autoriteit namelijk niet meer bij een externe partij, maar bij de schrijver van het recept zelf. Deze schrijfsters zijn gepromoveerd van souschef tot chef-kok, daar zij niet langer afhankelijk zijn van de meshahibs voor hun autoriteit. In 1896, de zomereditie van *Girl's*, prijst ene G.C. het volgende recept aan: "[...] *but the following manner of preparing it, which is much in vogue in India, is not, I believe, generally known.*"²¹ Ook in *Treasury* verschijnt op 1 februari 1885 een recept dat eveneens een traditionele Indiase methode hanteert:

*"These [curries] seldom give satisfaction in England, because in the districts which formerly constituted the different Presidencies different methods of preparing curry were used, and different weights of each ingredient. The following is the simplest of curry powders used in India."*²²

Het is belangrijk om op te merken dat in deze recepten zelfbewust hun originaliteit werd verkondigd. Het contrast met andere recepten kan niet groter: die weerspiegelen niet waarheidsgetrouw de echte Indiase keuken, want ze gebruiken niet de juiste methode.

De vraag is natuurlijk of deze claim gegrond is en of ze echt zo verschillend zijn van alle andere curry-recepten. De twee bovengenoemde schrijvers benadrukten dat je te allen tijde gebruik moet maken van rauw vlees.²³ Zouden ze daarom uniek

zijn? Vergeleken met de andere recepten niet: ook het artikel 'Real Indian Cookery' (1 maart 1898) onderstreepte deze instructie.²⁴ Misschien claimden de recepten dat ze uniek waren omdat ze expliciete aanwijzingen gaven met betrekking tot het bijgerecht: de rijst. Rijst mocht onder geen enkele omstandigheid aan elkaar plakken.²⁵ Wanneer we echter naar andere recepten kijken, blijkt ook dit niet zo bijzonder als gehoopt. Ook deze instructies kwamen meermaals terug.²⁶

Het tegenovergestelde zou juist kunnen worden beargumenteerd: de recepten worden gekenmerkt door het feit dat ze zoveel overeenkomsten hebben. Ze hebben bijvoorbeeld gemeen dat ze bijna allemaal het gebruik van (kant-en-klare) currypoeder of -pasta voorschrijven.²⁷ Twee recepten vermeldten zelfs dat de beste currypoeder afkomstig is uit India.²⁸ Dat is interessant

An Illustrated Magazine of Entertaining Literature (1 februari 1885), 101.

24 'Real Indian Cookery', *Myra's's Journal of Dress and Fashion* (1 maart 1898), 11.

25 G.C., 'Useful Recipes', *The Girl's Own Paper* (zomer 1896) 31.; 'Cookery', *The Ladies' Treasury: An Illustrated Magazine of Entertaining Literature* (1 februari 1885), 101.

26 'Real Indian Cookery', *Myra's's Journal of Dress and Fashion* (1 maart 1898) 11.; 'Three Kinds of Curry', *The Girl's Own Paper* (3 december 1881) 158.; Phyllis Browne, 'A Model Menu for October', *The Girls' Own Paper* (9 september 1893), 788.

27 'Cookery', *The Ladies' Treasury: An Illustrated Magazine of Entertaining Literature* (1 februari 1885) 101.; G.C., 'Useful Recipes', *The Girl's Own Paper* (zomer 1896) 31.; 'Recipe for the Month', *Myra's's Journal of Dress and Fashion* (1 oktober 1895) 22.; 'The Cuisine', *Myra's's Journal of Dress and Fashion* (1 januari 1878) 20.; 'Three Kinds of Curry', *The Girl's Own Paper* (3 december 1881) 158.; Phyllis Browne, 'A Model Menu for October', *The Girls' Own Paper* (9 september 1893), 788.

28 G.C., 'Useful Recipes', *The Girl's Own Paper* (zomer 1896) 31.; 'Cookery', *The Ladies' Treasury:*

21 G.C., 'Useful Recipes', *The Girl's Own Paper* (zomer 1896), 31.

22 'Cookery', *The Ladies' Treasury: An Illustrated Magazine of Entertaining Literature* (1 februari 1885), 101.

23 G.C., 'Useful Recipes', *The Girl's Own Paper* (zomer 1896) 31.; 'Cookery', *The Ladies' Treasury:*

Fig. 3: Ghee, werd in Engeland als ingrediënt vervangen met boter (Wikimedia Commons).

omdat currypoeder van origine helemaal geen Indiaas product is maar in Groot-Brittannië werd bedacht, geproduceerd, verkocht, en soms zelfs naar India verscheept.²⁹ Bij de lokale bevolking was geen markt voor de kant-en-klare specerijenpasta's of -poeders, wellicht omdat zij wisten dat verschillende specerijen hun smaak in verschillende fases van het kookproces afgeven.³⁰ Het is dus niet zo dat de Britten een markt van currypoeder voortzetten in de metropool, maar deze *creëerden*.

In de recepten werden traditionele Indiase ingrediënten vervangen door een Engels substituuut. Het recept voor mangochutney stelde voor dat, als de lezer geen mango's ter beschikking had, zij "*Sour apples*" konden gebruiken.³¹ Ook in het artikel 'Oriental Cookery' wordt een alternatief vermeld voor *ghee*: "*Ghee is a vegetable production from the butter tree, which is frequently sixty feet high. Its fruit is the size of a large apple, which, when cut open, yields an abundance of yellow greasy juice termed by Indians*

"ghee". Good butter is a delightful substitute for this."³² Ook voor andere Indiase ingrediënten was het gebruikelijk om een Brits alternatief te zoeken. Citroensap diende als vervanging van de tamarinde en komkommer werd gebruikt als substituuut voor kalebas.³³

Het gebruik van currypoeder is bij uitstek een Brits fenomeen.

De recepten pretendeerden een unieke weerspiegeling te zijn van de Indiase keuken. Allereerst is gebleken dat de recepten niet uniek waren. Er zijn geen fundamentele verschillen met andere recepten te ontdekken. Daarnaast blijkt dat ook de zogenaamde 'authentieke' methode, niet zo authentiek is. Het gebruik van currypoeder is namelijk bij uitstek een Brits fenomeen. De directe invloed vanuit de eetcultuur van de gekoloniseerde – het gebruik van Indiase ingrediënten – werd nog meer verminderd doordat deze ingrediënten vervangen werden door een Brits substituuut. De recepten betreffen dus geen afspiegeling van een Indiase methode. Het betreft een afspiegeling van de Britse variant van deze Indiase methode.

'Real Indian Cookery'

Het artikel 'Real Indian Cookery' verdient een aparte behandeling. Dit was namelijk geen recept, maar een artikel over een demonstratie van chef, afkomstig uit Madras, mr. Veerasawmy. Deze chef toonde eind januari 1898 hoe 'echte' Indiase gerechten gemaakt moesten worden.³⁴

An Illustrated Magazine of Entertaining Literature (1 februari 1885), 101.

29 Zlotnick, 'Domesticating Imperialism', 64.

30 Lizzie Collingham, *Curry: A Tale of Cooks and Conquerors* (Londen 2007), 169.

31 Fenella Johnstone, 'Some Indian Recipes', *The Girl's Own Paper* (16 juli 1898), 663.

32 'Cookery', *The Ladies' Treasury: An Illustrated Magazine of Entertaining Literature* (1 december 1893), 757.

33 Collingham, *Curry*, 170-171.

34 'Real Indian Cookery', *Myra's's Journal of Dress and Fashion* (1 maart 1898) 11.

Fig. 4: Currypoeder, een Britse creatie? (Wikimedia Commons).

De auteur van het stuk was erg positief over de demonstratie en meende dat Britten hier nog veel van konden leren: “Alack! Few English cooks know what a curry is.”³⁵ Hieruit valt een hoop af te leiden. Allereerst kunnen we zien dat in de metropool meerdere varianten waren van het (ogenschijnlijke) Indiase gerecht curry. Deze verschillende manieren waren niet allemaal gelijkwaardig: er was de gangbare ‘Britse’ variant, welke ondergeschikt was aan de originele Indiase variant. Chef Veraaswamy was er juist om de, correcte, Indiase manier te laten zien. Dit legt een interessante tegenstelling bloot, waarbij het ‘Indiase’ een positieve connotatie heeft en het ‘Britse’ een negatieve. Normaliter blijkt echter uit de geschiedschrijving van het kolonialisme dat de kolonie representant was voor het minderwaardige. In dit stuk lijken deze rollen echter omgedraaid en is de cultuur van de gekoloniseerde superieur aan de cultuur van de kolonisator.

³⁵ Ibid.

Terug naar het debat tussen Zlotnick en Leong-Salobir: is hier sprake van oprechte waardering? Het feit dat de cultuur van de gekoloniseerde positiever gewaardeerd wordt, lijkt hier wel voor te pleiten. Het is echter van belang om de aard van het artikel in acht te nemen.

De koloniale cultuur werd dus gebruikt om klanten te trekken.

Het artikel is verschenen in de wekelijkse rubriek ‘Spinnings in Town’. Hoewel dat een informerend karakter impliceert, was hier eigenlijk sprake van een latente vorm van reclame. Verkopers konden deze katern namelijk gebruiken om te adverteren met hun producten.³⁶ Dat is ook in dit artikel te herkennen, daar het artikel afsloot met de volgende passage: “On Wednesdays the matchless curries are always to be had

³⁶ Breward, ‘Femininity and Consumption’, 74-75.

at Messrs. Debenham & Freebody's [...]".³⁷ 37 De koloniale cultuur werd dus gebruikt om klanten te trekken. Deze reclames waren geen uitzondering. Het warenhuis Debenham and Freebody's, gevestigd in Londen, maakte graag gebruik van de producten uit de 'Oriënt' om de klemtoon te leggen op de exclusiviteit van het warenhuis. Chinese producten werden gebruikt om een gevoel van nostalgie, luxe en overdaad uit te dragen.³⁸ 38 Het artikel 'Real Indian Cookery' is een voorbeeld van deze trend.

Aan de oprechte waardering voor de Indiase eetcultuur in deze representatie kunnen we dus twijfelen. Er lijkt hier eerder sprake te zijn van een economische prikkel om klandizie te werven. Dit laat echter wel zien dat onder het publiek de koloniale (eet) cultuur aantrekkelijk was, anders zouden Debenham en Freebody's hier geen gebruik van maken.

Conclusie

De relatie tussen kolonisator en gekoloniseerde kan nooit verklaard worden vanuit één aspect. Dit doet geen recht aan de complexiteit van de gehele koloniale geschiedenis. Kolonialisme is immers een proces dat alle terreinen van de samenleving binnendringt en dus ook overalmerkbaar is. Mijn onderzoek legt dit bloot. In de representaties van de Engels-Indiase eetcultuur in de laat negentiende-eeuwse vrouwenlectuur zijn verschillende spanningsvelden te ontdekken. De recepten hadden allemaal de ambitie een waarheidsgetrouwe afspiegeling neer te zetten van de Indiase keuken, maar dit was gelimiteerd tot de kaders waarbinnen dit

mogelijk was. Sommige ingrediënten waren immers simpelweg niet beschikbaar in de metropool. Zo werden bepaalde ingrediënten vervangen door een Brits alternatief. Daarnaast waren vooral de memsahibs verantwoordelijk voor de overdracht, hetgeen ook de authenticiteit verminderde.

In de historiografie wordt dit proces getypeerd of als toe-eigening of als oprechte waardering. Mijn onderzoek toont aan dat deze beide karakteriseringstekort schieten. Er is in een zekere mate toe-eigening te herkennen maar Zlotnick definieert 'toe-eigening' als een proces van onderdrukkende aard. Deze bewuste negatieve associatie blijkt echter niet uit mijn bronnenonderzoek. Als elementen die aangepast werden aan Britse standaarden, was dat vooral vanuit praktisch perspectief.

De Indiase eetcultuur worden daarnaast ook bewust opgemerkt en gewaardeerd. Om dit te volledig te kenmerken als een proces van positieve waardering zou echter niet voldoende de doen de bovengenoemde toe-eigening in acht nemen. Er is hier dus meer sprake van een culturele pot-au-feu dan van een één-op-één kopie van de Indiase eetcultuur. In dit onderzoek is niet gekeken naar de receptie van de recepten en daar zou verder onderzoek op voort kunnen borduren. In de inleiding is aangenomen dat de tijdschriften de wensen van hun publiek weerspiegelen maar verder onderzoek zou hier een pluriformer van beeld kunnen schetsen.

Nina van der Bent (1997) is student bachelor Geschiedenis en Filosofie en gespecialiseerd in moderne Europese cultuurgeschiedenis. Momenteel schrijft Nina een scriptie over de volkstelling van 1795-1796 in de Bataafse Republiek. Tevens is Nina columnist bij DUB en studentlid bij de opleidingscommissie bachelor Geschiedenis.

37 'Real Indian Cookery', *Myra's's Journal of Dress and Fashion* (1 maart 1898) 11.

38 Sarah Cheang, 'Selling China: Class, Gender and Orientalism at the Department Store' *Journal of Design History* 20 (2007) 1, 1-16, aldaar 14-16.

ZEUREN IS GEEN RECHT MAAR EEN SYMPTOOM

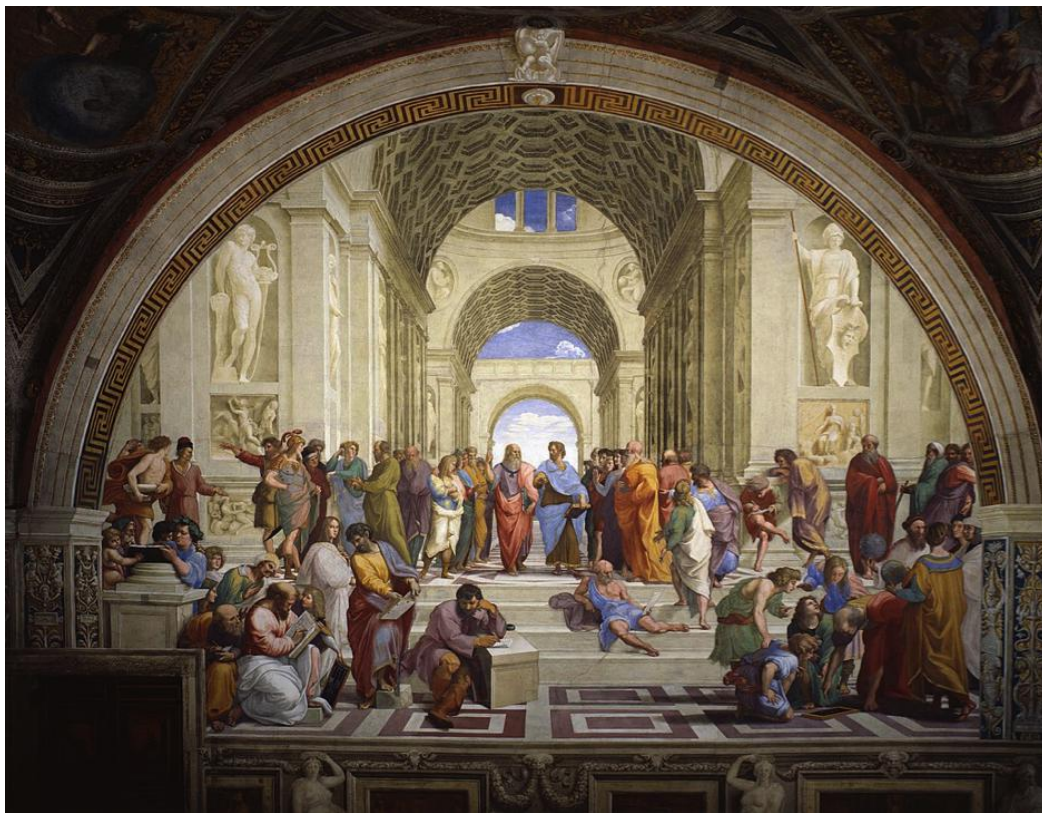

Fig. 1: Een utopische visie van de geëngageerde student. Raphaël, De Atheense School, 1509-1510, Fresco, 500 x 700 cm. Stanza della Signatura, Vaticaanstad. Foto: Vaticaanmuseum.

SJORS NAB

In de vorige Aanzet schreef Martijn Kool over het gebrek aan zelfreflectie bij studenten geschiedenis en over hun eeuwige geklaag. In zijn functie als studentassessor zag hij in cursusevaluaties de ergste beledigingen voorbij komen. Dat is echter niet het hele verhaal. Het gezeur van studenten is niet het probleem, maar een symptoom van het probleem. Sjors Nab reageert op Kool in deze Tegenzet.

Als geëngageerde student en lid van de opleidingscommissie ben ik altijd blij als er gesproken wordt over onderwijskwaliteit en onze methodes van evaluatie. Het stuk geschreven door Martijn Kool, waarin hij de

passieve houding van de student bekritiseert, vind ik ook een mooie start voor een debat dat gevoerd moet worden binnen onze opleiding. De geschiedenisstudent moet een actievere houding aannemen door zich inhoudelijk

met het onderwijs bezig te houden en meer doet dan de vereiste minima. Ik denk echter dat dit geen proces is dat enkel vanuit de studenten moet komen.

Ik wil echter beginnen met een belangrijke nuance. Kool spreekt over een “kakofonie van geklaag en gedonder” en persoonlijke aanvallen op docenten. Deze reacties zijn er – het meest schokkende hierin is de seksistische disbalans van deze kritiek naar vrouwelijke docenten – en ze zijn een probleem. Het feit dat deze reacties de aandacht trekken door hun expliciete botheid betekent echter niet dat zij de overhand voeren. Een groter deel van de studenten-input bestaat uit opbouwende kritiek, om nog niet te beginnen over studenten die de cursusevaluatie gebruiken om hun docenten expliciet te bedanken. Desondanks moet er iets gebeuren aan deze groep studenten die het nodig vindt om een cursusevaluatie ad hominem te spelen. Ik vermoed dat een gedeelte van het probleem is dat studenten acht tot tien weken lang op hun kritiek broeden om deze vervolgens te spuien in een onpersoonlijk formulier. Onderwijsfeedback gedurende de cursus kan het ventiel mogelijk eerder openen om in een wisselwerking tussen docent en student concreet over het onderwijs te spreken. Dit kan bovendien een begin vormen om de passieve houding van studenten te veranderen, door eigenaarschap van hun onderwijs te geven wordt de noodzakelijke input van studenten benadrukt.

Ik kan mij vinden in de houding die Martijn schetst over de achteruit leunende student; wij als studentenpopulatie zijn verre van de limieten van onze participatie. Ik ben het er niet mee eens dat dit enkel aan de studenten ligt. Ik vraag mij ten eerste af of er een cultuur is binnen de bachelor geschiedenis die studenten motiveert om verder te gaan dan het voorgeschreven leesvoer. Ik wil

stellen dat er geen uitdagende atmosfeer is in de bachelor major. Van een student wordt op dit moment niet het uiterste van zijn kunnen gevraagd. Deze situatie ontstaat al in het eerste jaar van de bachelor. Hierin worden studenten vaak geconfronteerd wordt met docenten die ver buiten hun vakgebied onderwijs moeten geven – een cultuurhistoricus die IR- theorie moet uitleggen is niet ongehoord. Deze docent kan los van zijn didactische vaardigheden niet een inhoudelijk uitdagende atmosfeer bieden in werkgroepen en kan geen eigen onderzoek betrekken bij het onderwijs. De noodzakelijke link tussen de besproken theorie met de academische onderzoekspraktijk gaat hierdoor verloren.

Er is geen uitdagende sfeer in de bachelor major

Een ander essentieel probleem is een afzwakking van de moeilijkheidsgraad van het curriculum. De opleiding wordt ingericht voor een grote studentenpopulatie die het niet te moeilijk gemaakt mag worden om in drie jaar af te studeren. Dit komt voort uit een proces van aanpassing van het curriculum om studenten geen bomen op de weg te leggen op weg naar hun bachelor-diploma. Dit is een vicieuze cirkel, door eisen af te zwakken wordt passiviteit niet aangepakt en zal er meer achteruitgang dan vooruitgang zijn. Een concreet voorbeeld hiervan is het verdwijnen van de leeslijstcursussen die vroeger een kernonderdeel van het curriculum vormden – menig docent kan hier nog uitgebreid over spreken. De leeslijst bestond uit een cursus waarin studenten meerdere academische boeken lezen uit een voorgeschreven lijst literatuur waarna een mondeling werd afgenomen. Het verdwijnen van deze cursus kan verklaard worden door

een simpele reden: het zou leiden tot te veel studievertraging. Beleidstechnisch gezien was dit natuurlijk een hapklaar besluit, bij geesteswetenschappen hebben we immers geen gigantisch budgettair surplus en studievertraging kost het departement een grote zak geld.

Dat toont echter een verkeerde houding ten opzichte van de opleiding: waarom mogen er geen hoge eisen aan studenten gesteld worden? Het gebeurt zelden dat cursussen een lager slagingspercentage hebben dan 85% en het slagingspercentage vormt binnen het departement een belangrijke thermometer voor onderwijskwaliteit. Een groot aantal modale studenten die in drie jaar zijn bachelor afrondt is voor het departement nog belangrijker dan een grote groep studenten. Zonder te veel woorden te besteden aan landelijk onderwijsbeleid wil ik hier benoemen dat dit als een uitwerking van de $n+1$ term kan worden bestempeld.¹ Een Utrechtse geschiedenisstudent bevindt zich vandaag de dag in jaarlagen van meer dan 250 studenten, waarvan het merendeel hun studie succesvol zal afronden. Om zich van de massa te onderscheiden kiezen velen ervoor om zich buiten de universitaire wereld in te zetten tijdens hun studententijd.

Een combinatie van de bovengenoemde factoren zie ik als oorzaak voor de waargenomen passieve houding van menig geschiedenisstudent. Een cultuur waarin de ontwikkeling van cursussen plaats vindt met het slagingspercentage in het achterhoofd

en waar docenten niet altijd in staat zijn verder te gaan dan de cursusgids. Dit laatste punt slaat vooral op de cursussen gevolgd in het eerste jaar, die overigens 50% van het major onderwijs beslaan. Daarnaast is het onderwijsbeleid waarin studenten niet mogen zakken academisch destructief, waarvan het verdwijnen van de leeslijstcursus een sprekend voorbeeld is. Dit zijn factoren die een cultuur creëren onder studenten die niet stimuleert om zich actief op te stellen met het onderwijs. Veranderingen in deze cultuur kunnen enkel in een samenwerking tussen departement en student tot stand komen.

Het mag de student niet te moeilijk gemaakt worden

Ik wil echter sluiten met een positief geluid, de studentenpopulatie bestaat niet enkel uit achterover hangende studenten. Er is een kern onder de geschiedenisstudenten die zich wel bijzonder inzet voor zijn studie en de universiteitsgemeenschap. Het is niet voor niets dat vijf van de elf studentleden van de Faculteitsraad geschiedenis studeren, het Humanities Honours programma populair is onder geschiedenisstudenten en het startschot voor protest tegen de onderwijsfinanciering stamde uit een petitie van geschiedenisstudenten. Laat het departement in gesprek gaan met deze studenten naar hun motivatie en kijken hoe deze motivatie ook onder andere studenten gestimuleerd kan worden. Een samenwerking zal vele malen beter werken dan afwachten tot de gehele studentenpopulatie uit het niets een gedragsverandering ondergaat.

1 Universiteiten krijgen $\pm$ €4000 per jaar voor een 'nominale student' waarmee een student die in drie jaar afstudeert wordt bedoeld, de faculteit Geesteswetenschappen Utrecht krijgt deze financiering op dit moment voor 60% van haar studenten. De Faculteit krijgt €32 voor elk behaald studiepunt. Deze financiering krijgt de Faculteit enkel voor studenten die in hun nominale studietijd zitten met een jaar marge ($n+1$). Concreet betekent dit binnen onze opleiding dat de Faculteit voor vijfdejaarsstudenten in een cursus geen geld opleveren.

MASTERCLASS

**José van Dijck: Social Media
and Political Governance**

25 MAART - 1 APRIL 2019

CURSUS

The Vatican inside Out

1 - 15 APRIL 2019

CURSUS

**Art Patronage
Old and New**

29 APRIL - 13 MEI 2019

PRACTICUM

Drone Archaeology

13 MEI - 2 JUNI 2019

MASTERCLASS

**Birgit Meyer : Religions and
the Image Question**

20 - 27 MEI 2019

MASTERCLASS

**Frits van Oostrom: werken
in de (geestes)wetenschap**

14 - 23 JUNI 2019

KLEREN MAKEN DE MAN

DASJA ZONNEVELDT

Volksliedjes lijken misschien een onschuldig medium, maar ze hadden vroeger veel invloed op de publieke opinie. In dit artikel onderzoekt Dasja Zonneveldt de opvattingen over vrouwelijke homoseksualiteit en travestie aan de hand van drie volksliedjes uit de zeventiende eeuw. Centraal in dit onderzoek staat de relatie tussen de conceptualisering van seksualiteit in de zeventiende eeuw en de redenen waarom sommige vrouwen zich als man verkleedden.

Kleren maken de man. Tegenwoordig wordt dit vaak figuurlijk bedoeld, maar voor de vrouwelijke hoofdpersonen van drie volksliedjes uit de zeventiende eeuw ging dit letterlijk op. Zij verkleedden zich als man om vervolgens een (seksuele) relatie aan te gaan met een andere vrouw. De teksten zijn kluchtig en de vrouwen worden naar hartenlust beschimpt. Maar er is ook een moralistische ondertoon te bespeuren. Zoals zal blijken, sluiten de liedjes aan bij de publieke opinie wat betreft tribadie (vrouwelijke homoseksualiteit) en travestie. Dit maakt het interessant te onderzoeken welke opvattingen over travestie en vrouwelijke homoseksualiteit er uit de liedjes blijken en hoe deze opvattingen met elkaar in verband staan.

Om inzicht te krijgen in de tijd waarin deze verhalen gezongen werden, geef ik eerst een historisch kader. Speciale aandacht verdient de rol van straatliedjes in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en de heersende denkbeelden over sodomie in het algemeen en homoseksualiteit in het bijzonder. Daarna zal ik elk liedje analyseren en het oordeel weergeven over de bezongen

en vaak beschimpte vrouwen. Hierbij kijk ik ook naar de redenen van de travestie. Waarom voelden de vrouwen zich genoodzaakt om eruit te zien als een man? Was dit de enige manier om een relatie aan te gaan met een andere vrouw? Was het een manier om hun eigen homoseksuele gevoelens te accepteren? Of waren de mannenkleren een uiting van de genderidentiteit van de vrouwen?

Termen als homoseksualiteit zijn lastig toe te passen op historische situaties en personen. We weten namelijk niet in hoeverre ons idee van seksualiteit overeenkomt met dat van iemand uit de zeventiende eeuw. Binnen de wetenschap heerst er dan ook discussie over de vraag welke termen we moeten hanteren als we het hebben over relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht. Een invloedrijke theorie over historische seksualiteit komt van Michel Foucault en is bruikbaar samengevat door Philip Howell. Foucault stelt dat seksualiteit gemaakt wordt. Seksualiteit is geen universeel biologisch feit, maar een historisch product. Volgens Foucault is seksualiteit een historisch en cultureel bepaald discours waarmee er macht

uitgeoefend kan worden op het menselijk lichaam en op seksualiteit. Deze vorm van macht heeft ook invloed op de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en die tussen homoseksuelen en heteroseksuelen. De oorsprong van dit discours ligt bij instituties en ideologieën van een bepaalde cultuur.

'Seksualiteit is geen universeel biologisch feit, maar een historisch product'

Elke cultuur kent dus haar eigen discours over seksualiteit. De oorsprong van de moderne zienswijze op seksualiteit ligt volgens Foucault in de achttiende eeuw, waar categorieën als 'normaal' en 'afwijkend' ontstonden. Vanaf dat moment wordt 'abnormale' seksualiteit gedefinieerd en gecontroleerd.¹ Heteroseksualiteit werd normaal en homoseksueliteit abnormaal. Wat Foucault met zijn theorie laat zien, is dat macht en seksualiteit met elkaar verweven zijn. Seksualiteit werd een bedachte categorie, die contextafhankelijk is en een andere invulling krijgt per cultuur en per tijd. Foucault stond met zijn theorie aan de basis van de *cultural turn*. Deze omwenteling zorgde ervoor dat de nadruk binnen de geschiedwetenschap ging liggen op cultuur en de manier waarop mensen betekenis gaven aan de wereld.² In het kielzog van Foucault werd er in de jaren tachtig en negentig veel onderzoek gedaan naar de geschiedenis van seksualiteit, gender en travestie. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek van

Rudolf Dekker en Lotte van de Pol. In hun boek *Vrouwen in mannenkleden* (1989) geven ze een historisch-antropologische biografie van 120 Nederlandse vrouwen, die zich verkleedden als mannen. Ze verdedigden de stelling dat lesbische gevoelens voor een genderprobleem zorgden. Een vrouw die verliefd werd op een andere vrouw, viel niet binnen het normale beeld dat aan vrouwen werd toegeschreven. Er kon namelijk alleen maar liefde zijn tussen mannen en vrouwen. Ze verbrak dus de regels van haar gender, wat voor een probleem zorgde. Als ze zich niet gedroeg zoals men van een vrouw zou verwachten, moest ze wel een man zijn. Volgens Dekker en Van de Pol was travestie daarom de enige manier waarop lesbische liefde denkbaar was.³

Myriam Everard stelt daarentegen in haar boek *Ziel en zinnen* (1994) dat er geen enkel bewijs is dat de vrouwen zich hulden in mannenkleden om hun homoseksuele gevoelens te accepteren. Homoseksualiteit als geaardheid was een concept dat in de zeventiende-eeuwse Republiek niet bestond, dus er was niets om te accepteren.⁴ Hiermee sluit Everard aan bij de Foucaultiaanse theorie over seksualiteit.

Uit deze discussie blijkt dat de terminologie een moeilijk punt is bij historisch onderzoek naar seksualiteit. Woorden als 'homoseksualiteit' roepen bepaalde associaties die sterk verbonden zijn met hedendaagse ideeën over seksualiteit. Het woord zelf bestond ook nog niet in de zeventiende eeuw. Sterker nog, tot 1730 was een relatie tussen mensen met hetzelfde

1 Philip Howell, 'Foucault, Sexuality, Geography', in: Jeremy W. Crampton en Stuart Elden (red.), *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography* (Padstow 2007) 291-316, aldaar 293-294.

2 John Tosh, *The Pursuit of History. Aims, Methods and New Directions in the Study of History (Sixth Edition)* (Londen en New York 2015), 224-225.

3 Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, *Vrouwen in mannenkleden: de geschiedenis van een tegendraadse traditie Europa 1500-1800* (Amsterdam 1989) 78.

4 Gevonden in: Lia van Gemert, 'Hiding behind words? Lesbianism in 17th-century Dutch poetry', *Thamyris: mythmaking from past to present*, 2 (1995) 1, 11-44, aldaar 14-15.

geslacht een crimen nefandum, een stomme zonde.⁵ Deze zonde was zo erg dat er geen naam voor was en dat christenen er niet over mochten spreken.⁶ Om te onderzoeken wat mensen in de zeventiende eeuw dachten over de relatie tussen vrouwen moeten we voorzichtig zijn met termen en woorden die een sterke tijd- en contextgebonden betekenis hebben. In navolging van Theo van der Meer zal ik daarom spreken van sodomie en tribadie.

Volksliedjes en de publieke opinie in de zeventiende eeuw

Zingen was een belangrijke vrijetijdsbesteding ten tijde van de Republiek. Iedereen zong: burger en buitenlui, rijk en arm, man en vrouw.

‘De liedjes kunnen de mening van het gewone volk hebben weerspiegeld’

Eenstemmige liederen, die werden gezongen in de volkstaal, ontstonden tijdens de vroege middeleeuwen en maakten een ongekennde bloei mee in de zeventiende en achttiende eeuw.⁷ Ook schunnige liedjes werden gretig ontvangen en gezongen op kermissen, in kroegen of op bruiloftsfeesten. Ze werden afgedrukt in liedboeken of liedbladen en door straatzangers aan omstanders verkocht.⁸

Uit het drietal liedjes die centraal staan in

Fig. 1: Zingen was een belangrijk onderdeel in de zeventiende-eeuwse samenleving. Op deze afbeelding is een feestvierend gezelschap te zien, waar muziek natuurlijk niet kon ontbreken.

Feestvierend gezelschap, Isaac Elyas (werkzaam ca. 1629), 1629, olieverf op paneel, 47,1 x 63,2 cm. Rijksmuseum, SK-A-1754.

dit essay blijkt duidelijk dat ze door deze straatzangers gezongen werden. In de eerste regels prijst de verteller of zanger zijn eigen koopwaar aan. Hij spoort het publiek ook aan om goed op te letten: ‘Komt luystert na dit kluchtig lied / Ick sal ’t u gaen vertellen / Watter in den Haegh is geschiet.’⁹ Deze reclame was bedoeld voor de directe omstanders van de zanger. Dit was het gewone volk dat op straat rondliep of op een markt stond. Zij waren degenen die de liedboeken van de zanger moesten kopen of die zijn zangkunsten aan wilden horen. Het was dan ook belangrijk dat de liedjes aansloten bij hun interesses of hun denkbeelden. Zonder publiek kon de zanger namelijk niet bestaan. De liedjes zouden daarom begrepen kunnen worden een weerspiegeling van de meningen van het gewone volk.¹⁰

Sodomie, de stomme zonde

Hoewel vaak wordt gedacht dat de Republiek een tolerante samenleving, valt hier veel op

5 Theo van der Meer, ‘Grouwelen onzer eeuw. Jacob Campo Weyerman en de sodomietenvervolgingen van 1730’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 16 (1992), 33-51, aldaar 36.

6 Van der Meer, 37.

7 Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009) 11.

8 Annemieke Houben, *Vieze liedjes uit de 17e en 18e eeuw* (Nijmegen 2014) 7.

9 *Het Nieuw-Amsterdams minne-beekje of het thee-geselschap der Haaghse jufferen* (z.p., z.j.), 25.

10 Dekker en Van de Pol, *Vrouwen in mannenkleden*, 110

af te dingen, ook op seksueel gebied. Er was vrijheid bij het kiezen van een eigen seksuele partner, tolerantie voor seks vóór het huwelijk tussen verloofden en openhartigheid over seksuele zaken. Aan de andere kant heerste er een taboe op naaktheid, seksuele variaties en vooral op sodomie.¹¹ Sodomie is, onder andere, het vrijen met geslachtsgenoten.¹² Zoals eerder gezegd is deze term beter te gebruiken in de context van de zeventiende eeuw dan de term ‘homoseksualiteit’. We hebben weinig kennis van seksuele ideeën en praktijken van de lagere klassen uit de Republiek. Er zijn echter veel aanwijzingen dat er een sterke afkeer was van alles dat afweek van het ‘normale’ seksuele gedrag.¹³ Dit blijkt onder andere uit rechtszaken tegen sodomie en travestie.

Misdaad en straf

Binnen het huwelijk was het heteroseksuele geslachtsverkeer de enige norm van seksueel gedrag. Sodomie paste niet binnen dit wereldbeeld en werd dan ook beschouwd als een misdrijf dat met de dood bestraft moest worden. Zoals gezegd was het een ‘stomme zonde’, dus er werd niet over gepraat of over geschreven.¹⁴ Tekenend hiervoor is het feit dat er in de notulen van kerkraden nooit werd verwezen naar homoseksueel gedrag.¹⁵ Daarom vonden sodomieprocessen tot 1730 plaats achter gesloten deuren, zodat het volk niet op verkeerde ideeën gebracht zou worden. Dit stilzwijgen werd pas doorbroken op 21 juli 1730, toen de Staten van Holland een plakkaat uitvaardigden waarin sodomie

strafbaar gesteld werd.¹⁶ Een golf van mannelijke homovervolgingen brak uit: 355 sodomieprocessen vonden in het openbaar plaats in de periode 1730-1733.¹⁷

Over tribadie, de vrouwelijke versie van sodomie, is minder bekend, omdat er maar een paar rechtszaken bekend zijn waarin vrouwen terechtstonden wegens homoseksuele handelingen. Vaker was tribadie een onderdeel van een opsomming aan misdrijven.¹⁸ Dat het wel voorkwam, blijkt onder andere uit de eerder genoemde straatliedjes.

Niet alleen sodomie, maar ook travestie werd gezien als iets verwerpelijks. In de Bijbel staat zelfs een expliciet verbod op travestie: ‘Het kleed eens mans zal niet zijn aan een vrouw, en een man zal geen vrouwenkleed aantrekken; want al wie zulks doet, is den HEERE, uw God, een gruwel.’¹⁹ Er werd in de wetboeken nergens een strafmaat opgenomen, dus waren er weinig processen waarbij travestie het enige delict was.²⁰

Uit het bovenstaande blijkt dat tribadie en travestie vaak werden genegeerd als ze los van elkaar stonden. Vrouwen, die in travestie een verhouding hadden of zelfs getrouwd waren met een andere vrouw, werden echter verdacht van een halsmisdaad en dus wel berecht. Een voorbeeld hiervan is de 21-jarige Barbara Adriaansdr. die in 1632 trouwde met Hilletje Jansdr. Hilletje dacht echter dat haar geliefde een man was en een echtelijke ruzie zou uiteindelijk leiden tot een scheiding en tot een rechtszaak over Barbara’s misdaden.²¹

11 Ibidem, 70.

12 J.D. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995) 11.

13 Dekker en Van de Pol, *Vrouwen in mannenkleden*, 70.

14 Van der Meer, ‘Grouwelen onzer eeuw’, 36-37.

15 Ibidem, 37.

16 Noordam, *Riskante relaties*, 239.

17 Ibidem.

18 Noordam, *Riskante relaties*, 58.

19 Deut. 22:5 (Statenvertaling.net). Gevonden in: Dekker en Van de Pol, *Vrouwen in mannenkleden*, 99.

20 Dekker en Van de Pol, *Vrouwen in mannenkleden*, 99-100.

21 Noordam, *Riskante relaties*, 58.

Fig. 2: Deze houtsneede staat bij het lied en verbeeldt een vrouw bij een weefgetouw. Aan haar vrouwelijke jurk te zien is dit niet de vrouw uit het lied. Waarschijnlijk is het een algemene illustratie. Dezelfde afbeelding staat namelijk ook bij het 'Kluchtigh Liedt'.

Anoniem, na 1677, prent, exemplaar Meertens Instituut, signatuur: 3978 Gesloten Kast: B 14 (3).

'een schant en smaet van haar Geslacht': analyse van de liedjes

Rechtbanken waren niet de enige plaats waar er over sodomie werd gesproken. Ook op straat gingen verhalen de ronde over relaties tussen vrouwen. Officieel was het een stomme zonde, maar dat maakte het als onderwerp van straatliedjes waarschijnlijk erg interessant.

In het 'Een Nieuw aerdigh Liedeken' wordt het verhaal verteld van een vrouw, die zich als een man verkleedt volgens de laatste Franse mode. Haar mannelijkheid, zowel in 'weesen als in dracht', maakt haar 'een schant en smaet van haar Geslacht'.²² Ze weet haar ware geslacht zo lang verborgen te houden, dat haar bruid pas tijdens de huwelijksnacht achter haar schandelijke geheim komt:

*Want toen de Bruyt haer ging verstouten
Om te voelen wat'er was,
Begonse vreemdelyck te kouten,*

²² *Uytertse hylickmaeckers, vol soetigheyt, ofte Amsterdamse kermiskoeck, opgedist voor de genooide kermis gasten en aerdige sangers en sangeressen* (z.p. z.j.), 65.

*Datse voelde tas om tas,
Sonder snoer of kloen oft alderminst 'wroegen
Dat haer in den Echt vol kon vernoegen
Om haer minne-lust en brandt
Te verzaden door dn Huw'lijcks bandt.*²³

Haar schrik is groot als ze erachter komt dat haar aanstaande geen mannelijke geslachtsdelen heeft.²⁴ Tijdens dit verhaal wordt de bruid neergezet als een oversekste vrouw. Haar enige motivatie voor het huwelijk is namelijk 't Amoureuse kluwen'.²⁵ Na haar ontdekking heeft ze daarom niets meer aan haar man, dus ze geeft hem aan. Deze wordt vervolgens opgesloten in het Spinhuis in Amsterdam.²⁶ De verteller van het lied vindt dat de 'Split-ruyter' - een scheldwoord voor een manwijf of prostituee - deze straf meer dan verdiend heeft.²⁷ Tenslotte roept hij 'jonge Luy'²⁸ op om dit verhaal in gedachten te houden.

Ook in een ander lied belanden er vrouwen in het Spinhuis. In 'Een nieu Liedt' wordt het waargebeurde verhaal bezongen van Cornelia en Grietje, die getrouwd zijn in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Allebei waren ze al getrouwd, maar ze hebben hun mannen verlaten om met elkaar te kunnen leven. Na overleg met Grietje hult Cornelia zich in 'Mans habijt' en ze begeeft zich zo naar de

²³ *Uytertse hylickmaeckers*, 65-66.

²⁴ "Snoer of kloen" is hier beeldspraak voor het mannelijk geslachtsdeel.

²⁵ *Uytertse hylickmaeckers*, 66.

²⁶ Het Spinhuis was het Amsterdamse tuchthuis voor vrouwen. De vrouwen moesten in een grote zaal spinnen en naaien om zo te voorkomen dat ze weer het slechte pad op gingen. Bron: Rienk-Jan Benedictus, 'Rasphuis: voorloper van de moderne gevangenis' (versie 22 maart 2013) <http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/rasphuis-voorloper-van-de-moderne-gevangenis/> (geraadpleegd 21 maart 2017).

²⁷ *Uytertse hylickmaeckers*, 66.

²⁸ *Ibidem*, 66.

Fig. 3: scan van 'Een Nieuw aerdigh Liedeken' in het liedboek.

kerk.²⁹ Daar krijgt ze toestemming om te trouwen. Zo gezegd, zo gedaan. Hun vreugde is echter van korte duur, want eenmaal terug in Leiden worden ze ontdekt door een van hun echtgenoten. Deze is verbaasd, woedend en vastbesloten om ze aan te geven, zodat ze 'loon voor quaet' krijgen.³⁰ Bigamie was (en is) namelijk een strafbaar feit. In het Spinhuis zitten ze nu dag en nacht te klagen, terwijl ze hun huwelijk betreuren. Gelukkig, zo zingt de verteller, worden ze uitgelachen, omdat de één er, gekleed als een man, zit te spinnen. De verteller weidt vervolgens uit over de lachwekkendheid van dit beeld en sluit af door de vrouwen aan te raden om 'met groot geneught' bij hun mannen te blijven.³¹ Het derde lied, 'Een kluchtigh Liedt', speelt zich tot slot af in Den Haag, waar een juffrouw merkt dat ze geen aandacht krijgt van potentiële vrijers. Hierop trekt ze een

mannenplunje aan en begeeft zich trots en hoogmoedig op straat. Wat volgt, is een verhaal van verraad en verleiding. Na een lange smeekbede weet ze een meisje ervan te overtuigen te trouwen. Dit meisje weet echter niet van het ware geslacht van haar aanstaande. De Haagse geeft haar een ring en belooft binnen twee dagen terug te zijn. 'Den Bruygom' vertrekt vervolgens naar Amsterdam om nooit meer terug te komen.³² De bruid rouwt als ze begrijpt dat ze voor de gek is gehouden.

De bezongen vrouwen roepen spot, verbazing, hilariteit en vijandigheid op. Het beeld van een vrouw in mannenkleden is lachwekkend en wordt uitgebreid beschreven. Het lot van de vrouwen wordt toegejuicht. Dit komt overeen met de besproken strafrechtelijke realiteit uit de Republiek. De partners in het eerste en derde lied komen uitzonderlijk dom over, omdat ze zich laten verblinden door seks of liefdesbeloften. Alleen bij 'Een nieu Liedt'

²⁹ *Den Italiaenschen quacksalver, ofte de nieuwe Amsterdamsche Jan Potazy* (Amsterdam 1694), 72.

³⁰ Ibidem, 72.

³¹ Ibidem, 73.

³² *Het Nieuw-Amsterdams minne-beekje of het thee geselschap der Haaghe jufferen* (z.p., z.j.), 26

lijkt sprake te zijn van een soort erkenning van de relatie tussen de vrouwen. Ze plegen allebei echter wel bigamie, een ernstige zonde in die tijd. Dit stelt ze in een nog donkerder daglicht dan ze al stonden door hun andere 'misdrijven'.

Conclusie: stille zonde, luid oordeel

Het doel van dit onderzoek was om te analyseren welke opvattingen over vrouwelijke homoseksualiteit en travestie er uit de liedjes naar voren komen en hoe die twee fenomenen met elkaar in verband staan. Zoals vaak in het historisch onderzoek ligt het gevaar van generalisatie op de loer. Het is namelijk lastig te zeggen of de selectie van liedjes van dit onderzoek representatief is voor de algemene publieke opinie van de zeventiende eeuw. Wellicht dat vervolgonderzoek op grotere schaal meer licht kan werpen op deze kwestie.

Uit mijn onderzoek blijkt in ieder geval dat vrouwelijke homoseksualiteit, of tribadie, niet serieus werd genomen als seksuele geaardheid. Dit komt overeen met de stelling van Foucault dat de invulling van de term 'homoseksualiteit' historisch bepaald is: de hedendaagse opvattingen komen niet overeen met de zeventiende-eeuwse ideeën over seksualiteit.

'Mannenkleren fungeren als enige manier om een relatie aan te gaan met een andere vrouw'

Het negatieve oordeel dat uit de liedjes blijkt, komt overeen met de strafrechtelijke realiteit uit de zeventiende eeuw. De liedjes staan wel in contrast met het beeld van sodomie als stille zonde: misschien werd er niet over gepraat of geschreven, maar er werd zeker wel over gezongen. Daarnaast blijkt dat er ook macht wordt uitgeoefend

Fig. 4: Onder toezicht van drie figuren zitten vrouwen te spinnen en te naaien in het Spinhuis in Amsterdam. De vrouwen uit de liedjes zouden hier ook terecht zijn gekomen.

Interieur van het Spinhuis te Amsterdam, Jan Veenhuysen (toegeschreven aan), 1664, prent, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-AO-26-4.

of uitgedrukt in de liedjes. Een bepaald discours over seksualiteit wordt bevestigd en in stand gehouden: homoseksueel gedrag en travestie is abnormaal. Hierdoor wordt heteroseksualiteit bevestigd als de normale situatie. De straf die de vrouwen krijgen voor hun daden wordt dan ook toegejuicht. De theorie van Foucault sluit hierbij aan.

Tenslotte fungeren de mannenkleren, conform de stelling van Dekker en Van de Pol, als enige manier om een relatie aan te gaan met een andere vrouw. De uitzondering op de regel is de vrouw in het derde lied, die ze slechts gebruikt om voor een gevoel van spijt bij haar afwezige vrijers te zorgen. Kortom, wat we in deze liedjes zien is dat travestie de vrouwen niet hielp om hun homoseksuele gevoelens te accepteren of hun genderidentiteit te uiten, maar hun kleren maakten de man.

Dasja Zonneveldt (1998) studeert geschiedenis en Nederlands en is gefascineerd door de wisselwerking van teksten, taal en maatschappij. Ze doet veel onderzoek naar onderwerpen als identiteit, beeldvorming en geheugen.

UGUR ÜNGÖR

MELLE MEIJER EN LARISSA BIEMOND

In historisch onderzoek naar het verleden blijft geen thema onbeschreven, ook niet de bestudering van geweldsuitbarstingen in de vorm van genocide. Maar wat zijn de effecten voor historici, die hun beroep wijden aan het onderzoeken van deze zwarte bladzijden uit het verleden? En op welke beperkingen stuit een dergelijke historicus als de betrokken staten of andere actoren hun gewelddadige verleden liever onbeschouwd willen laten? Hierover spreken we met dr. Ugur Üngör, universitair docent bij het Departement van Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en gespecialiseerd in dit historische vakgebied van geweld en genocide.

We spreken dr. Ugur Üngör in een klein kamertje aan de Drift in Utrecht. Hoewel Üngör zich als historicus momenteel bijna uitsluitend bezig houdt met het bestuderen van geweld en genocide, begon hij met een studie Sociologie in Groningen. In de eerste week van zijn studie deed hij onderzoek naar

hoe de bejaarden in Assen zich verhielden tegenover de gemeente. ‘De eerste week van september 2001 begon ik met studeren en ongeveer een week later was het 9/11. De wereld was op dat moment helemaal gepolitiseerd, en daar zaten we dan in Assen, vragen te stellen aan bejaarden. Dit

is niet relevant, dacht ik, dit wil ik helemaal niet bestuderen. Daarna nam ik me voor om alleen nog thema's te onderzoeken die ik relevant vond. Zo ben ik min of meer bij het onderwerp 'geweld' beland: ik ben er als student in geïnteresseerd geraakt. Ook de politiek uit die tijd was relevant in mijn vorming. Vervolgens zijn er een aantal docenten geweest die me erg hebben gestimuleerd en gesteund. Maar het is ook belangrijk om je af te vragen waarom ik na al die jaren bij dit onderwerp ben gebleven.

Na geweld te hebben bestudeerd, vond ik eigenlijk niets relevant genoeg.

Dat is vooral inhoudelijke interesse en fascinatie: na een tijdje geweld te hebben bestudeerd, vond ik eigenlijk niets relevant genoeg. Ik kan nu niet meer terug naar Assen, ik zou me erg vervelen.'

Oral History

Als historicus met een sociologische achtergrond heeft Üngör tegenwoordig nog steeds interesse in diverse sociaalwetenschappelijke (sub-) disciplines die raakvlakken hebben met het onderzoeksthema geweld. Dit heeft ook invloed op zijn wetenschappelijk onderzoek, en dan vooral op de wijze waarop hij methodologisch te werk gaat: 'Naast archiefbezoek leg ik interviews af met mensen – oral history – maar doe ik ook politieke etnografie: hierbij ga je een tijdje ophouden in het gebied dat je wil bestuderen. Ik wil niet slechts naar het archief voor mijn onderzoek, ik wil het ook meemaken en zelf zien hoe alles in het dagelijks leven verloopt. Je kan als historicus joden in de Oekraïne vanuit de Berlijnse archieven onderzoeken, en er zijn historici die dat doen en nog nooit een Oekraïense jood gezien! Ik vind dat dat

niet kan: je moet ook etnografisch aan de gang, rondreizen, notities maken. Door je in te bedden in zo'n gemeenschap en interviews met verschillende figuren af te nemen, kan je een rijker beeld krijgen van wat er eigenlijk leeft in zo'n gemeenschap, want dat staat niet in de archieven.'

Üngör maakt ook gebruik van *oral history* in een groot project bij het NIOD, waar hij sinds 2011 research fellow is. Voor dit *Syrian Oral History Project* heeft hij tot nu toe al tientallen Syriërs geïnterviewd die ooggetuigen zijn geweest van geweld in de huidige Syrische burgeroorlog. Door deze collectieve ervaringen te verzamelen van de Syrische vluchtelingen hoopt hij het conflict beter te kunnen begrijpen. Hoe wist hij deze Syriërs te vinden? 'Ik ben deels de azc's langsgeslagen, wat moeilijk is, want je moet eerst vertrouwen winnen. Deels had ik vóór het conflict in Syrië al contacten. Daarnaast heb ik vrijwilligerswerk gedaan, dan kom je natuurlijk veel Syriërs tegen. Ik coach ook Syrische studenten die nog niet weten hoe je papers moet schrijven aan de universiteit: in Syrië heb je alleen tentamens. Tot slot ga ik wel eens naar evenementen van Syrische NGO's of andere gemeenschapsorganisaties. Inmiddels heb ik vrij groot netwerk opgebouwd in binnen- en buitenland.'

Met dit project kan Üngör ook veel te weten komen over hoe het Assad-regime precies te werk gaat. 'Er zijn mensen die gewoon twee jaar in de gevangenis hebben gezeten voor een Facebook-post tegen president Assad. Ze zijn gemarteld. Als je dus het gevangeniswezen in kaart wil brengen, dan heb je collectieve ooggetuigenverslagen nodig van deze mensen. Ik vind dit zeer belangrijk: vragen naar de bekende weg, of het gemakzuchtige opzoeken is niet mijn stijl. Ik wil dat type onderzoek doen waarvan een groot aantal machtige actoren niet wil dat het gedaan wordt.'

Politieke beperkingen en bedreigingen

Niet iedereen kan wetenschappelijk onderzoek naar geweld echter waarderen. Ook Üngör heeft reacties gekregen op zijn eerdere werk. 'Ik heb vaak lezingen gegeven in publieksevenementen over mijn boek over de Armeense genocide. Bij die lezingen zaten er altijd Turkse nationalistinnen in de zaal. Soms was ook de ambassadeur of de consul zelf aanwezig, of anders de politiek attaché van de consul. Als ze daar zaten, dan kreeg ik altijd de wind van voren. Het is niet bepaald prettig als iemand die machtiger is dan jij, jou op die manier bejegt. Maar het kan ook nog erger. Als mijn huidige onderzoek naar Syrië eenmaal is gepubliceerd moet ik echt uitkijken voor de Syrische geheime dienst, want die maken geen grappen. Naar Syrië kan ik dan sowieso nooit meer, maar ook in het buitenland moet je soms uitkijken. Misschien zijn die dreigingen reëel, misschien zijn ze niet reëel, maar het feit dat ik daar over moet nadenken en het moet incalculeren vind ik al onprettig genoeg.'

Deze (potentiële) dreigingen motiveren Üngör echter alleen maar tot meer onderzoek. 'Als ik aan die dreigingen toegeef, dan loop ik tegen het probleem dat wij als wetenschappers of studenten alleen datgene kunnen onderzoeken dat niet wordt verboden door één van de honderden staten in de wereld. Je accepteert dan de censuur van buitenaf, en bovendien ontstaan er vervolgens ook allemaal taboeonderwerpen: geen onderzoek meer naar Stalins goelag of naar de (historische) banden tussen de georganiseerde misdaad en de Mexicaanse staat. Als je deze onderwerpen gaat onderzoeken zijn er natuurlijk allemaal mensen in machtsposities die dat niet willen. Het risico van gevaar geldt dus niet alleen voor onderzoeksjournalisten, maar ook voor wetenschappers. Er zijn ook al wetenschappers omgelegd.'

Psychologische effecten

Potentiële dreigingen daargelaten, het dagelijks bestuderen van deze excessieve vormen van geweld kan ook psychologische schade veroorzaken bij de onderzoeker. Het is aan de onderzoeker om zich hiervan bewust te zijn. 'Als je niet uitkijkt dan stompt het af, of het maakt je juist hypergevoelig', aldus Üngör. 'Langdurige betrokkenheid bij het onderwerp kan een soort secundaire traumatisering opleveren. Er zijn collega's die daar echt last van hebben: veel meer in de sociale wetenschappen dan in de historische wetenschappen. Als een historicus kijkt naar een document en leest "er zijn hier 21 joden hier vermoord, 80 joden daar", dan zijn het slechts cijfers en voelt het minder persoonlijk. Maar als iemand van vlees en bloed tegenover je zit en vertelt wat hem of haar is overkomen, dat is heel wat anders. Je raakt besmet met de emoties van die mensen, omdat je empathie hebt. Je moet dus proberen jezelf echt gezond te houden, vooral omdat het wetenschappelijk onderzoek betreft.'

Ik denk niet dat ik een negatief mensbeeld heb gekregen, maar wel een realistisch mensbeeld.

Ook Üngör heeft manieren gevonden om niet psychisch vast te blijven zitten in de verschrikkingen die hij dagelijks bestudeert. 'Sporten, cultuur, muziek: datgene wat je menselijk maakt, daar moet je goed contact mee houden, anders raak je te betrokken in die wereld. Voor academici is het risico op een burn-out al hoog, al bestudeerde ik Renaissance-literatuur. Er zijn mensen die ten onder gaan aan die Renaissance-literatuur, omdat ze te hard werken, teveel onderwijsuren en promovendi hebben. Als je dan ook nog gaat werken aan deze thema's, dan kan je problemen krijgen.'

Hoewel hij in zijn werk de meest duistere kanten van de mensheid bestudeert, is Üngör er niet meer cynisch op geworden. 'Er zijn ook prachtige voorbeelden van mensen die onder zeer bedreigende omstandigheden anderen redden. Nederlandse verzetshelden tijdens de Duitse bezetting, of Syriërs die in de burgeroorlog heldendaden hebben verricht. Uit die verhalen, daar haal ik heel veel moed uit: je kan er moreel uit putten. Ik denk daarom ook niet dat ik een negatief mensbeeld heb gekregen, maar wel een realistisch mensbeeld. Ik vind ook wel dat mensen een iets realistischer zelfbeeld mogen ontwikkelen.

Uiteindelijk is bijna iedereen tot bijna alles in staat.

Niet het idee dat daders van geweld of genocide allemaal gestoord of monsters zijn. Uiteindelijk is bijna iedereen tot bijna alles in staat. Dat is geen fijn besef, dat snap ik wel. De vraag is hoe we die omstandigheden beter kunnen begrijpen.'

Onderzoek

Naast zijn eerder genoemde werk bij het NIOD, werkt Üngör ook aan een project van de NWO, waarbij paramilitaire groeperingen worden onderzocht. 'Hoe kan het dat sommige staten – buiten het leger of politie om – andere paramilitaire groepen oprichten om geweld te plegen? Wat voor soort geweld plegen zij? Wat voor soort mensen sluiten zich daarbij aan? Wat is de historische impact van deze groepen geweest? Dat zijn de vragen die we over dit vakgebied willen onderzoeken', verklaart Üngör.

Naar aanleiding van de recente opkomst van autoritaire politiek, houdt Üngör zich daarnaast bezig met een stuk waarin hij verschillende autoritaire systemen met

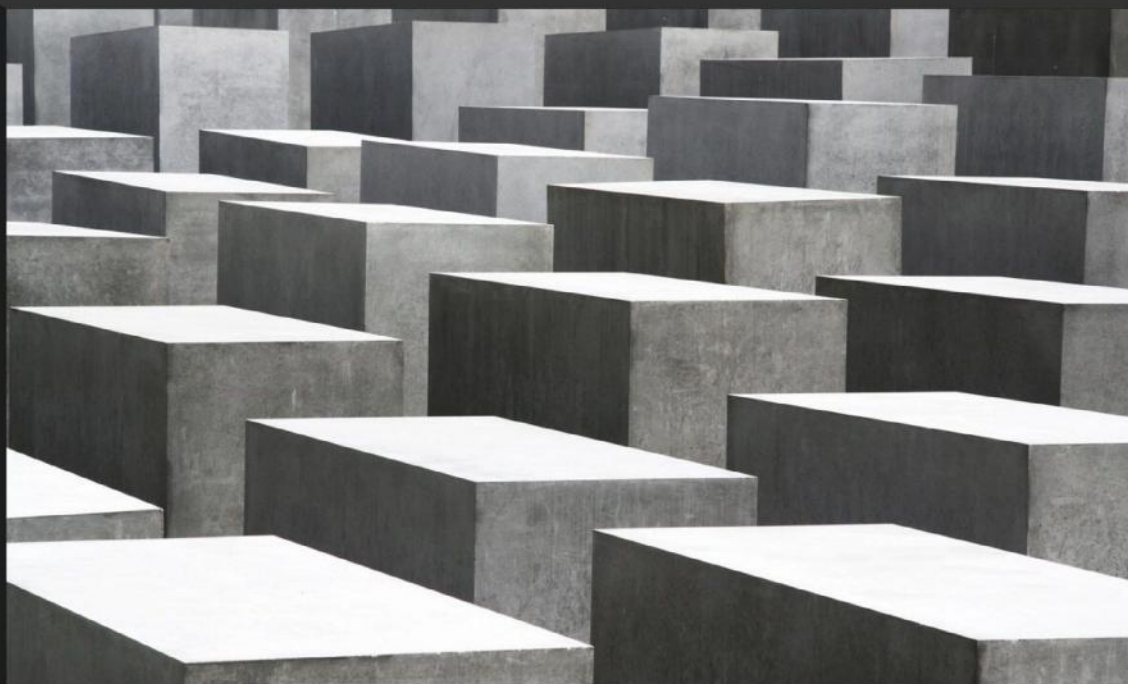
elkaar poogt te vergelijken. Het vraagstuk intrigeert hem zeer: 'We dachten na de Tweede Wereldoorlog, dat autoritaire systemen zouden verdwijnen, maar nu zie je Polen, Hongarije, Rusland, China, Turkije, Egypte, Brazilië en ook de Verenigde Staten. Hoe komt het dat dit soort bewegingen nog bestaan, hoe proberen ze aan de macht te komen en wat voor een soort mensen stemt hierop? Dat zijn interessante vragen die je hierover kan stellen.' Ook hier komt Üngörs neiging tot het onderzoeken van relevante onderwerpen duidelijk naar voren. 'Het idee, dat dictaturen en autoritaire machten iets van de generatie van onze grootouders was, is voorbij. Het nu ook jullie probleem en het wordt niet beter zo op de korte termijn, eerlijk gezegd. Daarom moet het nu aan de kaak worden gesteld.'

Dr. Ugur Ümit Üngör (1980) behaalde in 2004 een BA Sociologie aan de Universiteit Groningen en verkreeg in 2005 een MA in 'Holocaust and Genocide Studies' (cum laude) aan de Universiteit van Amsterdam. In 2009 behaalde Üngör zijn PhD (cum laude) aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is Üngör universitair hoofddocent bij het Departement van Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en research fellow bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

H O L O C A U S T M E M O R I A L D A Y 2019

Thema: Weergave van genocides in de media

1 februari 2019 in het Academiegebouw
Gratis toegang, inschrijven via hmd.uhsk@gmail.com

Dagvoorzitter: em. prof.dr. Johannes Houwink ten Cate

Sprekers: prof. dr. Frank van Vree / dr. Ugur Üngör / Amir Taha / dr. Thijs Bouwknecht

Middeleeuws Racisme?

Jacob van Maerlants beeld van Mohammed en de islam

Fig. 1: Hoe werd profeet Mohammed geportretteerd (Volkskrant, 7-03-2015).

Nick Oosterwijk

Is racisme iets van alle tijden? Meestal wordt er verondersteld dat racisme een fenomeen is dat opkwam na de Verlichting. Nick Oosterwijk betoogt dat er wel degelijk gesproken kan worden van racisme voor de Verlichting. Ondanks het ontbreken van een biologische definitie van racisme, laat hij in zijn onderzoek zien dat racisme ook in de middeleeuwen voorkwam, hetzij in een andere vorm. Hiervoor gebruikt hij een culturele definitie van racisme en vergelijkt hij deze met de biografie van Mohammed, geschreven door Jacob van Maerlant.

In historisch onderzoek met betrekking tot racisme is er lange tijd weinig aandacht geschonken aan de periode voor de Verlichting. Ras en racisme worden voornamelijk geassocieerd met superioriteit van bepaalde groepen mensen over andere groepen op basis van zowel zichtbare als onzichtbare biologische kenmerken. Ideeën omtrent het bestaan van menselijke rassen zouden voortkomen uit de wetenschappelijke ont-

dekkingen en (filosofische) ideeën uit de Verlichting en zouden dus niet hebben bestaan voor de achttiende eeuw.

Tegenwoordig wordt het idee dat er ook in de middeleeuwen al sprake was van het denken in termen van ras echter vrij breed gedragen onder historici. Zo betoogt mediëvist Robert Bartlett in zijn bekende werk *The Making of Europe* dat we het biologische aspect van ras moeten loslaten en kenmerken moeten

gebruiken die in de middeleeuwen werden gehanteerd.¹ Hij lijkt hiermee te willen voorkomen dat geschiedkundig onderzoek naar de herkomst van racisme uitmondt in een grote tijdlijn naar het biologisch racisme van de twintigste eeuw. Bartlett stelt dat er in de middeleeuwen een bredere definitie van ras bestond en herkent vier categorieën om etnische groepen te definiëren: afkomst, wet, gebruiken en taal.² De woorden ras en etniciteit beschouwt Bartlett hierbij als synoniemen.³ Het opvallende aan de categorieën is dat ze, op afkomst na, allemaal aan verandering onderhevig zijn. Het idee dat een omschrijving van een ras alleen mogelijk is met onveranderlijke kenmerken laat Bartlett dus los.

Er kan in culturele definities sprake zijn van racisme

Hoewel hij dus een ruime definitie van ras hanteert, spreekt Bartlett niet van racisme omdat het denken over ras cultureel van aard was. Dat is echter een scheve gedachtegang. Waarom zou er geen sprake zijn van racisme wanneer een ras aan de hand van culturele kenmerken veroordeeld wordt? De Amerikaanse mediëvist David Nirenberg is het dan ook niet eens met Bartlett's idee dat de middeleeuwen om deze reden gevrijwaard kunnen worden van racisme. In zijn artikel *Was there race before modernity?* reageert Nirenberg op Bartlett door te stellen

dat er ook in culturele definities van ras sprake kan zijn van racisme, zolang er maar gedacht wordt dat een bepaald kenmerk natuurlijk is of in de aard van een ras zit.⁴ Het essentialistische karakter van de kenmerken is voor Nirenberg de kern van racisme, niet het biologische karakter.

Om aan te tonen dat er wel degelijk sprake was van racisme in de middeleeuwen ga ik in dit artikel delen van het werk van Jacob van Maerlant vergelijken met de culturele definities van ras die Bartlett geeft en de theorie van het essentialisme van Nirenberg. Maerlant was een dertiende-eeuwse Middelnederlandse dichter. Zijn magnum opus, de *Spiegel historiael*, die hij schreef tussen 1285 en 1288, is een in rijm geschreven wereldgeschiedenis, die de periode van het begin van het christelijke scheppingsverhaal tot na de Eerste Kruistocht beslaat. Het werk is een verkorting, vertaling en bewerking van het nog omvangrijkere *Speculum historiale* van de Dominicaanse geleerde Vincent van Beauvais.⁵ De *Spiegel historiael* bevat onder andere een biografie van Mohammed, waar veel uit af te leiden valt over hoe Maerlant dacht over de islam en zijn profeet.

De informatie die men in Europa over de islam had was gedurende een lange tijd zeer beperkt. Tot aan de twaalfde eeuw wist men zo goed als niets over de islam als religie. De islam gold vooral als een van de vele bedreigingen voor het christendom, die van alle

1 Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350* (Londen 1993).

2 Bartlett, *The Making of Europe*, 197.

3 Robert Bartlett, 'Medieval and Modern Concepts of Race and Ethnicity', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 21 (2001) 1, 39-56, aldaar 41.

4 David Nirenberg, 'Was there race before modernity?', in Miriam Eliav-Feldon, Benjamin Isaac en Joseph Ziegler (ed.), *The Origins of Racism in the West* (Cambridge 2009), 232-264, aldaar 235-236.

5 Raymond Harper, *Als God met ons is*. Jacob van Maerlant en de 'vijanden van het christelijke geloof' (Leiden 1998), 7-8.

Fig. 2: Jacob van Maerlant (Wikimedia Commons).

kanten kwamen.⁶ Deze onwetende houding veranderde dus in de twaalfde eeuw. Door de toenemende aandacht voor ketterij groeide namelijk ook de aandacht voor de islam, die gezien ging worden als ketterse stroming. In werken over de islam en Mohammed zijn de terugkerende thema's zoals moslims als polytheïstische ketter, en Mohammed als ketter, bedrieger, antichrist en nepprofeet te herkennen.⁷ De betrouwbare informatie over de islam groeide in deze tijd, maar het negatieve beeld bleef hetzelfde, ditmaal echter meer uit opzet dan uit desinteresse.⁸ De Mohammedbiografie van Maerlant past uitstekend in deze traditie, zo zal blijken.

Maerlants *Spiegel historiael* was verre van een letterlijke vertaling van het *Speculum historiale* van Beauvais. Met name twee zaken in zijn manier van vertalen en bewerken vallen op. Ten eerste verkortte Maerlant het werk van Beauvais aanzienlijk en ten tweede herstructureerde hij veel van de inhoud.

Maerlant poogde dan ook een narratief te schrijven over het leven van Mohammed waaruit, al dan niet impliciet, argumenten tegen de islam naar voren zouden komen. Het moest absoluut geen academische tekst worden, maar het moest duidelijke taal zijn voor Maerlants publiek, dat uit geïnteresseerde leken bestond.⁹ Het feit dat Maerlant voor een ongeïnformeerd publiek schreef kan hebben gemaakt dat hij heeft gekozen voor een makkelijk te begrijpen kritiek. Volgens historisch letterkundige Frits van Oostrom moeten we de *Spiegel historiael* dan ook beschouwen als een 'fusie van (...) verhalen en vertogen, esthetiek en didactiek. Wat vorm betreft is het verhaal de spil, qua stof is het vooral geschiedenis waar om het werk draait.'¹⁰ Het verleden was voor Maerlant dus een handig handvat om te kunnen beleren. Mogelijk overdreef hij zijn haat jegens Mohammed dus als manier om zijn publiek aan te spreken of bij de les te houden. Dat neemt echter niet weg dat Maerlant een grote antipathie tegenover niet-christenen had, en dat er voor hem 'niet minder in het geding was dan de eeuwige, absolute en onvergankelijke Waarheid.'¹¹ Terug naar Bartlett en zijn middeleeuwse definiëring van ras: afkomst, wet, gebruiken en taal. Om op zoek te gaan naar deze kenmerken in de Mohammedbiografie moet eerst verduidelijkt worden wat Bartlett precies bedoelt met deze begrippen. Afkomst gaat over de voorouders van de desbetreffende groep. Ten tweede is er wetgeving: het idee dat elk ras zijn eigen wet

6 R.W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages* (Harvard 1962), 14-15.

7 Suzanne Conklin Akbari, *Idols in the East. European Representations of Islam and the Orient, 1100-1450* (Ithaca en Londen 2009), 200.

8 Harper, *Als God met ons is*, 59.

9 Geert Claassens, 'Jacob van Maerlant on Muhammad and Islam', in John Tolan (ed.), *Medieval Christian Perceptions of Islam* (New York 1996), 229-230.

10 Frits van Oostrom, *Maerlants wereld*, (Amsterdam 1996), 434.

11 Harper, *Als God met ons is*, 199.

kende, in wiens gebied zij dan ook woonden, was niet onbekend gedurende de Hoge Middeleeuwen.¹² Ten derde onderscheidt Barlett gebruiken: hieronder vallen allerlei zaken rondom praktische gewoontes en leefstijl. Taal had ten slotte ook een belangrijke rol bij het definiëren van rassen. Onder veel middeleeuwse geleerden was er de aanname dat de scheiding die er volgens de Bijbel tussen mensen ontstond na het ontstaan van verschillende talen in Babylon, de eerste stap naar de vorming van rassen was.¹³

Volgens Maerlant stammen de islamieten - of Saracenen, zoals hij ze meestal noemt - af van Ismaël, de bastaardzoon van Abraham en zijn slavin Hagar. Dit in tegenstelling tot de christenen, die de wettige afstammelingen van Abraham en zijn vrouw Sarah zouden zijn. In de Spiegel historiael wordt de Mohammedbiografie voorafgegaan door een genealogie van Mohammed:

‘Want die Sarrasine, die quamen
Van Abrahme ende Agar te samen,
Diemen heet Aragene,
Si namen hem Damasch al reene, [Damasch:
Damascus]
Surien entie heilige stede [Surien: Syrië]
Van Jherusalem namen sie hem mede,
Met Hurimare haren here,
Entie Tuerken, die oec mere
Scade daden den Roemschien rike,
Met Mahumette sekerlike,
Haren prophete, diese vortbrachte,
Die was van Ysmaels geslachte.’¹⁴

In dit fragment onderbreekt Maerlant de genealogie van Mohammed abrupt om in te gaan op zijn veroveringen van Damascus, Syrië en Jeruzalem, alsof het in de aard van de Saracenen zit.¹⁵ Het is dus duidelijk dat Maerlant de agressieve veroveringen van de islamieten in verband brengt met hun onwettige afkomst. Hierdoor kan het lijken dat de middeleeuwse opvattingen over ras net zo biologisch waren als de moderne opvattingen, maar dat is niet het geval. In de middeleeuwen ging men uit van een gemeenschappelijke afkomst van alle mensen, terug te leiden tot Adam en Eva.¹⁶

Het tweede aspect van ras volgens Bartlett is wetgeving. Maerlant maakt zijn publiek duidelijk dat Mohammed de Koran schreef aan de hand van de Heilige Schrift, waarmee hij kennismakte dankzij een nestoriaanse, dus ketterse, monnik, Sergius genaamd.¹⁷ In andere woorden: Mohammed schreef de islamitische wetten met behulp van een duivelse monnik. Maerlant bevestigt dat beeld dan ook:

*‘Een deel hort van sire wet,
Die biden duvel was geset,
Sonder redene ende genaden,
Vul van dorperlike daden.’¹⁸*

Naast de herkomst van de Koran beschrijft Maerlant ook hoe Mohammed zijn wet verspreidde onder de Arabieren. Maerlant impliceert dus dat de wetten van Mohammed

¹² Bartlett, *The Making of Europe*, 204.

¹³ Bartlett, *The Making of Europe*, 198.

¹⁴ Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem (red.), *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten III* (Utrecht 1982), 74.

¹⁵ Vermeiren, ‘Oriëntalisme in de middeleeuwen.

De representatie van Mohammed in Jacob van Maerlants Spiegel historiael’, in *Queeste* 17 (2010) 2, 170.

¹⁶ Bartlett, ‘Medieval and Modern Concepts of Race and Ethnicity’, 45.

¹⁷ Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael*, red. Frits van Oostrom (Amsterdam 1994), 94.

¹⁸ Utenbroeke, *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael III*, 79.

de wetten van de Arabieren in het algemeen zijn. Kritiek op de islam wordt dus, zoals eerder in dit artikel besproken, impliciet geuit via de persoon van Mohammed.

Met gebruiken kunnen volgens Bartlett veel verschillende zaken bedoeld worden. Hij schaaft er zowel haardracht en manieren van oorlogsvoering als meer psychologische aspecten zoals beschaving, barbaarsheid en vroomheid onder.¹⁹ Een aantal hiervan zien we terug in de Mohammedbiografie. Maerlant noemt het gebruik van besnijdenis en het is hem bekend dat de 'Alcoraen (...) Schijnen vleesch verboot', net zoals in de joodse leer het geval was.²⁰ Maerlant impliceert dat Mohammed, door christelijke en joodse leerstellingen samen te voegen, een religie creëerde die simpel van aard is, en die duidelijk geen goddelijke origine heeft.²¹ Mohammed moest dus wel een nepprofeet zijn. De echtscheiding is een ander islamitisch gebruik dat Maerlant opvalt. Hij veroordeelt dit niet maar benoemt slechts kort de regels die de man in acht moet nemen wanneer hij wil scheiden. Natuurlijk staat het normaliseren van echtscheidingen haaks op de christelijke opvattingen van Maerlant en zijn omgeving, dus waarschijnlijk is het benoemen ervan wel degelijk bedoeld als kritiek.

Naast islamitische gebruiken zijn er ook nog meerdere verwijzingen naar immorele praktijken van Mohammed zelf te vinden. Zo zou Mohammed een ongetrouwde vrouw specerijen en koopwaar hebben geschonken om in ruil daarvoor met haar te vrijen.²²

19 Bartlett, 'Medieval and Modern Concepts of Race and Ethnicity', 49.

20 Utenbroeke, *Jacob van Maerlant's Spiegel historiae*/III, 80.

21 Claassens, 'Jacob van Maerlant on Muhammad and Islam', 227.

22 Utenbroeke, *Jacob van Maerlant's Spiegel historiae*

Met de woorden 'scalcheit ende toverien' (ondeugd en tovenarij) die Maerlant hierbij gebruikt wil hij Mohammeds onreinheid benadrukken en aantonen dat hij een man van slechte zeden was. Net zo weinig vroom is Mohammeds oorlogszucht:

'Dese valsche prophete Mahumet

Hevet in sinen Alcoraen gheset:

"In bem niet ter werelt ghesent,

Datmen mi bi miracelen kent,"

*Maer ic bem ghesent metten zwerde*²³ [*metten zwerde: met het zwaard*]

Het feit dat een groot deel van Maerlants aandacht uitging naar de persoon Mohammed en niet naar de islamieten in het algemeen, lijkt het bespreken van Bartletts kenmerken van ras in de middeleeuwen in Maerlants Spiegel historiael te bemoeilijken. Maerlant heeft het immers meestal over een persoon en niet over een groep of ras. De enige keren dat Maerlant hier in de buurt van komt is wanneer hij spreekt van het geslacht van Ismaël. Toch denk ik dat de fragmenten die over de persoon Mohammed gaan ook van toepassing zijn op het islamitische volk in zijn geheel. Zoals gezegd heeft Maerlant de Speculum historiale van Beauvais niet alleen ingekort maar ook sterk herordend. Dit had als doel het werk makkelijker leesbaar te maken voor zijn publiek. Door zijn islamkritiek te verwerken in een narratief over Mohammed kreeg Maerlant dit voor elkaar. In feite maakte Maerlant Mohammed dus tot de personificatie van de islam. Op het onderdeel van taal na vinden we in Maerlants Mohammedbiografie allerlei voorbeelden van middeleeuwse rassenkenmerken zoals

ael/III, 75.

23 Utenbroeke, *Jacob van Maerlant's Spiegel historiae*/III, 78.

Bartlett deze definieert. De afkomst van het geslacht van Ismaël geldt voor Maerlant als het fundament van het kwaad dat Mohammed is. De leer die in de Koran te vinden is, is duivels en een slap aftreksel van joodse en christelijke wetten. Tot slot is Mohammed zelf een niet vrome, onreine oplichter. Deze

De Mohammedbiografie van Maerlant is een product van zijn tijd

Mohammedbiografie past in die zin in de bredere traditie van westerse biografieën van Mohammed vanaf 1200. We kunnen concluderen dat de Mohammedbiografie van Maerlant een product van zijn tijd is.

Het is een duidelijke zaak dat Mohammed en zijn navolgers wat Maerlant betreft niets goeds in de zin hadden. Maerlant wist onmogelijk iets over biologische kenmerken van rassen en er is dus geen sprake is van biologisch racisme. Ondanks dat benadrukt hij dusdanig de slechte aard van de islamieten en hun cultuur dat er wel degelijk sprake is van racisme. Ten eerste bespreekt Maerlant de islamieten aan de hand van kenmerken die als definiëring van rassen werden gebruikt. Ten tweede gaat zijn kritiek in op essentiële kenmerken. De onwettige afkomst van de islamieten maakt dat zij een slechte aard hebben.

De door Maerlant verafschuwde wetten van Mohammed mogen in theorie dan wel veranderlijk zijn, in de praktijk zou dit betekenen dat de islam fundamenteel zou veranderen en niet meer de islam zou zijn. De door Bartlett benadrukte mogelijkheid tot verandering, omdat het gaat om culturele kenmerken van een ras, gaat dus niet op. Nirenberg heeft gelijk door te stellen dat er

ook sprake kan zijn van cultureel racisme en het werk van Maerlant is daar het bewijs van. Zijn kritiek heeft betrekking op de essentie van de islamieten en hun cultuur.

Toch zou het ongepast zijn om Maerlant nu te bestempelen als ‘racist’ op de wijze waarop het woord vandaag de dag meestal gebruikt wordt. We moeten bovenstaande conclusie zien in een middeleeuwse context en beseffen dat Maerlant leefde in een wereld die draaide om de ene, christelijke Waarheid. De islam

Het is ongepast van Maerlant simpelweg ‘racist’ te noemen

zal voor hem een groot en ongrijpbaar kwaad zijn geweest dat onmogelijk objectief te beschouwen viel.

Wat mij betreft is hier een interessante analogie waar te nemen met de discussie over racisme van vandaag de dag. Absoluut is er ook tegenwoordig nog sprake van racisme, waarbij er niet alleen naar enkel bloed en genen wordt gekeken. Maar bovenal is voorzichtigheid geboden bij het wegzetten van mensen als ‘racist’ vanwege terughoudendheid en wantrouwen tegenover voor hen onbekende of onbegrijpelijke groepen. Deze houding is, zo blijkt uit het werk van Maerlant, tot op zekere hoogte niet meer dan menselijk.

Nick Oosterwijk (1994) woont in Utrecht en studeert er Geschiedenis. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in middeleeuwse cultuur en ideeën, en in de manieren waarop men met dit verleden omgaat. Dit artikel is een bewerking van een paper geschreven binnen het verdiepingspakket Fundamenten van Europa.

VERENGELSING IS GOED

WIEGER LAGERVELD

Er is een taalstrijd gaande in het Nederlands hoger onderwijs. Steeds meer vakken en opleidingen worden in het Engels aangeboden. De voor- en tegenargumenten in deze discussie zijn bekend en lijken de huidige ontwikkelingen niet bij te houden. Om te laten zien dat verengelsing van het hoger onderwijs goed is, moet worden gekeken naar de verengelsing die reeds heeft plaatsgevonden en plaatsvindt. Ik zal hiervoor kijken naar ontwikkelingen binnen de faculteit geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht. De ervaringen en projecten van Prof. Dr. De Dijn en Dr. Brandsma zijn een illustratie van het feit dat verengelsing iets goeds is.

In mei dit jaar spande Beter Onderwijs voor Nederland (BON) een rechtszaak aan tegen de universiteiten Twente en Maastricht. Zij zouden zonder geldige reden opleidingen in het Engels aanbieden. BON beweerde dat deze universiteiten studies en onderdelen daarvan alleen in het Engels aanbieden om zo te kunnen profiteren van het instellingstarief dat buitenlandse studenten moeten betalen. De rechtszaak is een nieuwe episode in de taalstrijd die gaande is binnen het Nederlandse hoger onderwijs. Steeds meer studies en vakken worden in het Engels aangeboden. Tegenstanders vinden dat het ten koste gaat van het Nederlands van studenten, dat het Engels een drempel vormt bij het hebben van discussies in colleges en dat docenten de Engelse taal soms onvoldoende beheersen. Voorstanders stellen dat buitenlandse studenten de universiteiten en studies verrijken met hun andere achtergrond en nieuwe kijk. Bovendien worden Nederlandse studenten zo goed klaargestoomd voor internationale banen en een tweetalig wordend Nederland. In de argumenten van beide kanten zit een

kern van waarheid. Ze zijn echter afgezaagd en lijken de daadwerkelijke ontwikkelingen ook niet bij te houden. Deze wijzen namelijk uit dat verengelsing goed is. Een voorbeeld hiervan is de verengelsing die reeds heeft plaatsgevonden en plaatsvindt binnen de faculteit geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Voor een betere inzicht in de verengelsing aan deze faculteit ging ik in gesprek met Prof. dr. Annelien de Dijn en Dr. Frank Brandsma. Uit hun ervaringen met verengelsing en betrokkenheid bij het geven en verzorgen van Engelstalig onderwijs blijkt dat verengelsing wel degelijk iets goeds is.

Dr. Frank Brandsma is afdelingshoofd en docent van de bachelor Literatuurwetenschap aan de Universiteit Utrecht. Deze bachelor is sinds het begin van dit academisch jaar zowel een Engelstalige als een Nederlandstalige opleiding. De twee tracks lopen volledig parallel en leveren aan het einde ook hetzelfde diploma op. Hierdoor kan tijdens het jaar ook worden gekozen om over te stappen van de Nederlandstalige track naar de Engelstalige track en andersom. Het aanbieden van twee gelijkwaardige tracks zorgt er volgens Dr.

Brandsma voor dat de studenten worden opgeleid tot tweetalige academici en de arbeidsmarkt zo beter kan worden bediend. Daarnaast kunnen er buitenlandse studenten worden aangetrokken met een maar zelden aangeboden Engelstalige bachelor literatuurwetenschap.

‘Studenten willen de beste medestudenten en docenten willen de beste collega’s’

De vraag is of dit voorbeeld van verengelsing succesvol is geweest. Volgens Frank Brandsma is de overgang op twee gelijkwaardige tracks tot nu toe een succes. ‘Onze opleiding is verdubbeld en we hebben een groep van 50 eerstejaars haast gelijkwaardig verdeeld over de twee tracks’, aldus Brandsma. Verder merkt hij op dat het niveau in met name de Engelstalige colleges hoger is dan voorheen: ‘Studenten uit andere landen met een andere insteek zijn een verrijking voor je programma’. De studenten stellen betere vragen en er lijken veel intelligente studenten te zijn aangetrokken. Dit is uiteraard niet per se te danken aan de nieuwe Engelse track, maar simpelweg aan de intelligentie van de studenten. Zij zijn echter wel aangetrokken door deze nieuwe track waardoor deze indirect al een positief effect heeft op het onderwijs. Voor Brandsma zijn het aantrekken van buitenlandse studenten en het bereiken van een hoger niveau niet de enige successen: ‘Wij zijn heel blij met die buitenlandse studenten, maar eigenlijk zijn we nog een beetje blijer met de Nederlandse studenten die er nog steeds zijn. We willen namelijk het liefst beide tracks naast elkaar behouden’.

Voor Prof. Dr. Annelien de Dijn is het uitgangspunt van het Hoger Onderwijs duidelijk: ‘Studenten willen de beste medestudenten en docenten willen de beste

collega’s’. Volgens De Dijn kan je dit het beste bereiken door buitenlanders aan te trekken en zo je kiesvijver te vergroten. Je vergroot deze vijver namelijk van circa zeventien miljoen Nederlanders, naar circa 450 miljoen Europeanen. De Dijn is zelf afkomstig uit Vlaanderen (België) en studeerde en deed onderzoek in vooral de Verenigde Staten en Nederland. Zij was dus zelf ook een zogenoemde international. De Dijn stelt uit eigen ervaring dat het voor elke student goed is om in het buitenland te studeren en het dus niet gek is dat buitenlandse studenten naar Nederland komen. Voor de Nederlandse studenten betekent dit volgens haar alleen maar een positieve bijkomstigheid: ‘Het mooie voor de Nederlandse studenten is dat zij voor die ervaring met het buitenland niet eens de grens over hoeven, maar die ervaring al in hun eigen achtertuin krijgen’. Ook in de hoorcolleges voor moderne geschiedenis die De Dijn in zowel Engels als Nederlands verzorgt, ziet zij dat deze buitenlandse invloed voor nieuwe vragen en perspectieven zorgt en zo een verrijking is voor het onderwijs.

‘Nederlandse studenten krijgen de ervaring met het buitenland in hun eigen achtertuin’

Natuurlijk kan verengelsing niet overal en zomaar succesvol worden doorgevoerd. Volgens Brandsma moet de verengelsing wel zinvol zijn. Zo moet het niet worden toegepast wanneer studenten voor de Nederlandse arbeidsmarkt worden opgeleid of je als opleiding tegen een materiaal probleem aanloopt. De Dijn noemt als belangrijkste voorwaarden voor een succesvolle verengelsing een internationaal docentencorps en een infrastructuur binnen een opleiding die is afgesteld op internationale studenten. Brandsma sluit

zich hierbij aan en voegt daar nog een geïnteresseerde doelgroep en een beetje meer investering van tijd aan toe.

Zowel Brandsma als De Dijn wijzen voor het belang van verengelsing ook naar buiten de Universiteit Utrecht. Brandsma stuurt met name op de concurrentie met andere universiteiten: 'De Bachelor taalwetenschap loopt een jaar op ons achter en die zien nu omdat Amsterdam en andere opleidingen nu helemaal Engelstalig zijn, dat zij nog maar de helft van hun normale aantal studenten hebben'. Je ziet hier dat de verengelsing ook voor Nederlandse studenten interessant blijkt te zijn. Sterker nog, Nederlandse studenten hebben soms baat bij verengelsing om zo het niveau van hun opleiding en het aantal medestudenten te behouden. Waar Brandsma binnen Nederland blijft, kijkt De Dijn de grens over naar Vlaanderen. Daar speelt al sinds het ontstaan van België een taalstrijd tussen het Vlaanderen en Wallonië: 'Vlaanderen is hierdoor in een soort kramp geschoten en is daardoor nu erg angstvallig is voor het gebruik van het Vlaams. Door die strijd is ook een soort defensieve houding gekomen tegen niet alleen het Frans, maar ook het Engels'. Dit heeft tot gevolg dat het erg lastig is om in Vlaanderen Engelstalige opleidingen te creëren. Volgens Prof. Dr. De Dijn is dit mede de reden dat het hoger onderwijs in Nederland beter is dan dat in Vlaanderen.

'Studenten uit andere landen zijn een verrijking voor je programma'

Ik kan niet anders concluderen dan dat verengelsing goed is. Dit blijkt mede uit succesvolle processen van verengelsing binnen de faculteit geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Mits een opleiding voldoet aan een aantal belangrijke

voorwaarden zoals onder anderen een internationaal docentencorps en een passende infrastructuur voor internationaal onderwijs kan deze geslaagd verengelsen. De buitenlandse studenten zijn met hun andere achtergrond en nieuwe kijk een verrijking en buitenlandse ervaring voor Nederlandse studenten en zorgen bovendien voor een hoger niveau in colleges. Daarnaast hebben Nederlandse studenten baat bij verengelsing om zo het niveau en studentenaantal van hun opleiding en de positie van het Nederlandse hoger onderwijs ten opzichte van andere landen te behouden of te verbeteren. Waar passend en noodzakelijk is verengelsing dus goed.

Fig. 1: Wieger Lagerveld, tweedejaars bachelor geschiedenisstudent aan de Universiteit Utrecht.

DE MUUR VAN MUSSERT: OMGANG MET NEDERLANDS DADERERFGOED

Fig. 1: De 'muur van Mussert' op 27 februari 2018, (Bron: Jelle Hartstra).

JELLE HARTSTRA

Hoe de Tweede Wereldoorlog herdacht wordt is aan verandering onderhevig. Dat is te zien in hoe er in Nederland om wordt gegaan met dadererfgoed, erfgoed dat onmiskenbaar verbonden is aan de zwarte kanten van de geschiedenis. Een bekend voorbeeld daarvan is de muur van Mussert. Jelle Hartstra onderzoekt in dit artikel hoe er in Nederland sinds de oorlog is omgegaan met dadererfgoed.

Op dinsdag 27 februari 2018 besloot minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ingrid van Engelshoven dat de 'muur van Mussert' een rijksmonument zou worden. De muur bevindt zich op camping De Goudsberg in Lunteren en is een overblijfsel van het terrein waar de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van 1936 tot en met 1940 haar partijdagen hield en waar Anton Mussert, de leider van deze beweging,

de menigte toesprak. Met het besluit van de minister kwam er een einde aan de discussie over de historische en erfgoedkundige waarde die in 2004 voor het eerst oplaaide. Centraal in het debat stond de vraag of deze muur wel of geen monument moest worden en daarmee de vraag of dadererfgoed waarde heeft om een monument te kunnen zijn. De omgang met het dadererfgoed de 'muur van Mussert' kan worden opgedeeld in drie

periodes. De eerste periode loopt van 1936 tot 2004. Na de oorlog was de aandacht voor de muur nihil. De tweede periode breekt aan in 2004 toen er een discussie plaatsvond over de vraag of de muur als monument aangewezen moet worden. Deze discussie beperkte zich tot de gemeente Ede, waar Lunteren deel van uitmaakt. Consensus over de waarde van de muur als monument werd onder directe betrokkenen en belanghebbenden zoals erfgoedverenigingen, lokale politici en omwonenden niet bereikt. Het onderwerp belandde in de ijskast en pas in 2014 werd de muur door erfgoedvereniging Heemschut en Stichting Erfgoed Ede opnieuw op de kaart gezet. Zij namen een toegenomen historische distantie sinds 2004 waar waardoor in de samenleving het besef van de noodzaak tot behoud van de muur gegroeid was.¹ Ook benadrukten zij de grotere waarde van dadererfgoed en de cultuurhistorische en educatieve waarde van de muur. In 2014 laaide de discussie weer op. Hiermee breekt een derde periode aan. Dit keer strekte het debat verder uit dan Lunteren en omgeving. Voor mijn bachelorscriptie heb ik gesproken met zoveel mogelijk betrokkenen in de discussies van zowel 2004 als die vanaf 2014. Een analyse van hun argumenten heeft een helder overzicht gegeven van de discussies, de verschillende betrokkenen en hun standpunten. Door een tijdspanne van 1936 tot 2018 te bestuderen, en verschillende fases hierin te analyseren, laat dit onderzoek duidelijke veranderingen zien in de omgang met de ‘muur van Mussert’ en daarmee ook veranderingen in de omgang met dadererfgoed in Nederland.

Over de ‘muur van Mussert’ is niet veel geschreven. Het enige boek over dit

Fig. 2: Foto van de muur van na de oorlog, opschrift luidt: ‘Padvindskamp de Goudsberg, Lunteren Spreekgestoelte’. (Bron: Vereniging Oud-Lunteren).

onderwerp is *De Muur van Mussert* van René van Heijningen. Dit werk beschrijft de historische context en betekenis van de muur.² Naar de naoorlogse omgang met de muur is eveneens weinig studie gedaan. De masterscriptie *Heritage in the Making: The Case of Mussert’s Wall and its Contested World War II Heritage* geschreven door Claire Farbrace is een studie naar de omgang met de muur.³ Naar dadererfgoed in het algemeen is meer onderzoek gedaan. Sharon Macdonald bestudeert in haar boek *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond* de Reichsparteitagsgelände in Neurenberg. Haar gebruikte methode van onderzoek doen naar dit toonbeeld van dadererfgoed is zeer bruikbaar voor het onderzoek naar dadererfgoed elders, zoals ‘de Muur van Mussert’.⁴ Dit artikel bespreekt een deel van mijn scriptieonderzoek, namelijk de eerste periode van omgang met de ‘muur van Mussert’ die de naoorlogse periode tot 2004 beslaat.

1 Brief Erfgoedvereniging Heemschut aan staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, ‘suggestie aanvraag rijksbescherming Muur van Mussert te Lunteren’, 23 april 2015, privéarchief Jan Kijlstra.

2 René van Heijningen, *De Muur van Mussert* (Amsterdam 2015).

3 Claire Farbrace, *Heritage in the Making: The Case of Mussert’s Wall and its Contested World War II Heritage* (Scriptie Erfgoedstudies, Amsterdam 2018).

4 Sharon Macdonald, *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond* (London/New York 2009).

De ‘muur van Mussert’ na de oorlog

De Duitse bezetter verbood tijdens de oorlog bijeenkomsten van politieke partijen en bewegingen. Hierdoor is de NSB tijdens de oorlog niet meer op de Goudsberg bijengekomen. Na de oorlog werd het terrein meteen hergebruikt. Het Rode Kruis hield er in 1947 een bijeenkomst, bijgewoond door erevoorzitster koningin Juliana ter ere van het tachtigjarig bestaan van het Nederlandse Rode Kruis en ook de padvinderij koos het als bestemming om samen te komen.⁵ Deze laatste organiseerde op het terrein de zogenaamde Nationale Kampoelans. In 1951 was koningin Juliana als beschermvrouwe van het Padvindstergilde op een van deze bijeenkomsten aanwezig.⁶ Veel kranten berichtten over deze bijeenkomsten van de padvinders en het Rode Kruis. Het is opvallend dat slechts enkele kranten in deze berichten aandacht besteden aan het feit dat het terrein voor de oorlog grond was van de NSB. In 1947 schreef *De Tijd* over de bijeenkomst van het Rode Kruis het volgende: ‘Op de plaats, waar eens Mussert aan Göring een enorme klok aanbood als dank voor de prestaties van zijn luchtmacht, wordt nu gemanifesteerd voor de naastenliefde en hulp aan allen, die door rampen zijn of worden getroffen’.⁷ Het

Limburgsch dagblad schreef in 1948 over de Kampoelan: ‘Om kwart voor zes stroomden de tentenkampen leeg en begaf een ieder zich naar de grote vergaderplaats, waar eens Mussert en zijn trawanten tezamen kwamen en de runen-tekens het terrein markeerden, doch waar nu het teken des kruises stond opgericht’.⁸ Op deze twee artikelen na, zwenen kranten over het omstreden verleden van het terrein in Lunteren.

Deze verwijzingen naar het recente NSB-verleden van de Goudsberg zijn uitzonderlijk. Wordt er bij de keuze van de Goudsberg als plek voor een bijeenkomst dan niet stilgestaan bij het omstreden verleden? Het is mogelijk dat het Rode Kruis en de padvinderij met opzet voor het terrein in Lunteren kozen. Deden zij dit met de gedachte het terrein terug te winnen voor het Nederlandse volk? Al dat koninklijk vertoon en het ‘teken des kruises’ dat als een vlag in een overwonnen stuk land geplant werd, kunnen hierop duiden. Deze veronderstelling wordt kracht bijgezet door een stuk dat *De Tijd* in 1949 schreef. Deze krant stelde dat Anton Mussert een hekel had aan de padvinderij: ‘Op de Goudsberg bij Lunteren, waar Mussert eens zijn hagh gespreken stond te houden, zal van 16 tot 23 Juli van dit jaar door de, door hem zo verfoeide, Padvindersbeweging een internationaal kamp worden gehouden, waar gebrekkige padvinders uit verschillende delen van de wereld elkaar zullen ontmoeten’.⁹

5 Van Heijningen, *De Muur van Mussert*, 151.

6 ‘Padvindsters defileerden voor de Koningin. Massale bijeenkomst op de Goudsberg’, *De Telegraaf*, 16 mei 1951 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=goudsberg+lunteren&coll=ddd&page=4&identificer=ddd%3A1352%3Apeg21%3Aa0008&resultsidentificer=ddd%3A110585352%3Apeg21%3Aa0008> (2 maart 2018).

7 ‘Roode Kruis viert herdenkingsfeest. Aangrijpend openluchtspel in de regen. Duizenden mensen in een tentenkamp’, *De Tijd*, 21 juni 1947 https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=rode+kruis+goudsberg&page=1&q%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-%22%29&coll=ddd&redirect=true&identificer=ddd%3A011201593%3Apeg21%3Aa0090&resu

ltsidentificer=ddd%3A011201593%3Apeg21%3Aa0090, (2 maart 2018).

8 ‘De pijp in de linkerkous, maar... Op de Kampoelan in Lunteren wordt niet gerookt’, *Limburgsch dagblad*, 24 mei 1948 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=goudsberg+lunteren&coll=ddd&page=25&resultidentificer=ddd%3A010416020%3Apeg21%3Aa0030&identificer=ddd%3A010416020%3Apeg21%3Aa0030> (2 maart 2018).

9 ‘Jamboree van gebrekkige padvinders in Lunteren’, *De Tijd*, 23 mei 1949 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=goudsberg+A>

De schrijver van het nieuwsbericht bedoelt dat er sprake was van wraak en dat de viering van de padvinderij op de Goudsberg symbool staat voor de overwinning van het internationalisme, belichaamd door de padvinderij, op het nazisme dat belichaamd werd door Musserts NSB. De veronderstelling dat de padvinderij en het Rode kruis bewust voor de voormalige NSB-grond kozen om het land terug te winnen werd door de door mij geïnterviewde gesprekspartners ontkracht. Netty Langeveld van Vereniging Oud-Lunteren en René van Heijningen noemden de keuze van de Goudsberg als plek voor naoorlogse bijeenkomsten pragmatisch van aard. Het getuigde volgens hen niet van een zeer bewuste omgang met het omstreden verleden van deze plek.¹⁰

In 1950 verkocht de Padvinderraad het stuk land op de Goudsberg dat het in bezit had en enkele jaren later werd er een camping gevestigd die er nog steeds zit.¹¹ Het was de grootvader van de huidige campingeigenaar die het terrein van de Padvinderraad kocht. In de periode na 1950 was de aandacht voor

Fig. 3: Foto van tentjes voor de muur, opschrift luidt: 'Vacantieoord „DE GOUDSBERG” Lunteren'. (Bron: Vereniging Oud-Lunteren).

de muur beperkt. Grote discussies over de vraag of de muur bewaard moet blijven als getuige van de Tweede Wereldoorlog, voorzien moet worden van informatie of afgebroken moet worden, zijn er tot 2004 niet.

Het dadererfgoed werd niet gezien als onderdeel van de monumentenzorg.

De erfgoedverenigingen die zich vanaf 2004 zo sterk maakten voor de monumentstatus van de muur spraken zich hier voor 2004 niet over uit. Tekenend hiervoor is de brief die Vereniging Oud-Ede in 1979 aan het college van burgemeester en wethouders in Ede stuurde en waarin zij aandrong op een meer zorgvuldig monumentenbeleid door de gemeente Ede.¹² In de brief werd over de muur geen woord gerept. In 1984 stuurde Vereniging Oud-Ede een brief aan de monumentencommissie van de gemeente Ede waarin zij een concrete lijst gaf met monumenten die volgens haar een gemeentelijk monument zouden moeten worden.¹³ De lijst bestond uit 36 gebouwen,

ND+mussert&page=1&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1945%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-22%29&coll=ddd&redirect=true&p;identifier=ddd%3A011199634%3Apeg21%3Aa0035&resultsidentifier=ddd%3A011199634%3Apeg21%3Aa0035 (2 maart 2018).

¹⁰ Interview Netty Langeveld, 26 januari 2018; Interview René van Heijningen, 22 februari 2018.

¹¹ 'Padvinderraad verkoopt de Goudsberg', *De Gooi- en Eemlander*, 6 december 1950 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=goudsberg+lunteren&coll=ddd&page=15&resultsidentifier=ddd%3A011155538%3Apeg21%3Aa0088&identifier=ddd%3A011155538%3Apeg21%3Aa0088> (2 maart 2018); 'Goudsberg wordt nu kampeerterrein', *Het Parool*, 21 juni 1952 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=goudsberg+lunteren&coll=ddd&page=7&identifier=ABCD DD%3A010830298%3Apeg21%3Aa0141∓resultsidentifier=ABCD DD%3A010830298%3Apeg21%3Aa0141> (2 maart 2018).

¹² Brief van de vereniging Oud-Ede over bezorgdheid behoud monumentale panden, 12 november 1979, Gemeentearchief Ede, Documentatieverzameling Vereniging Oud-Ede, map 155 Monumenten III 15.

¹³ Brief van de vereniging Oud-Ede met voorstellen

maar de ‘muur van Mussert’ maakte er geen deel van uit. Het dadererfgoed werd niet gezien als onderdeel van de monumentenzorg.

Na analyse van de omgang met de ‘muur van Mussert’ in de naoorlogse periode tot 2004 kan deze omgang onderverdeeld worden in drie fases. Uit de krantenartikelen van de eerste naoorlogse jaren blijkt dat het NSB-verleden van de muur wel bekend was, maar dat dit niet geproblematiseerd en sterk geëxpliciteerd werd. Van Heijningen schrijft over een foto van prins Bernhard en monseigneur Baten die te gast zijn bij een bijeenkomst van de padvinders op de Goudsberg in 1946: ‘Een foto toont beide heren rustig gezeten voor het grote podium, terwijl zij een oefening van padvinders aanschouwen. Dit zou vijftig jaar later niet meer mogelijk zijn geweest. De ‘muur van Mussert’ was intussen een ‘schuldige muur’ geworden.’¹⁴ Wie zich zou laten fotograferen voor NSB-erfgoed lijkt de problematiek niet te zien en lijkt daarmee voorstander te zijn van de NSB.

In de jaren vijftig brak de tweede fase aan. De muur leek geen deel meer uit te maken van het collectief geheugen. Uit de brieven van Erfgoedvereniging Oud-Ede blijkt dat de muur niet in het vizier stond van de vereniging als het ging om monumentenzorg. In kranten duiken ook geen noemenswaardige discussies over de erfgoedwaarde van de muur op. Pas in 2004 is er weer aandacht voor de muur als dadererfgoed en hier valt het begin van de derde fase te plaatsen. Het viel mij tijdens de interviews op dat de geïnterviewden weinig blijk gaven van kennis over hoe het de muur vóór 2004 was vergaan. Velen hadden zelfs voor deze discussie

niet van de muur gehoord, zelfs enkele Lunteranen niet zoals Netty Langeveld van Erfgoedvereniging Oud-Lunteren. Rigo van Raai, PvdA-raadslid in de gemeente Ede, liet in 2004 weten verrast en geschrokken te zijn door het bestaan van de muur.¹⁵

Herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog

Deze drie fases hangen samen met de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in Nederland werd herdacht. Rob van der Laarse onderscheidt drie fases in de nationale herdenkingscultuur. Tot in de jaren zestig draaide deze herinneringscultuur volgens hem om de heroïek van onderdrukking en verzet.¹⁶ Daardoor is er geen aandacht voor de daders. Daarna vond er een erkenning van het slachtofferschap plaats. Historicus Chris van der Heijden betitelt dit als een perspectiefwisseling waarbij ‘het oorlogsverhaal zich verplaatste van degenen die de oorlog hadden gevoerd naar degenen die de gebeurtenissen hadden ondergaan’.¹⁷ Rob van Ginkel ziet ook een omslag plaatsvinden in de jaren zestig. Volgens hem was een van de aanleidingen voor deze omslag het Eichmann proces in 1961.¹⁸ De focus van herdenken die voorheen op het verzet lag, verschoof naar het slachtofferschap, met name dat van de joden.

¹⁵ Interview Netty Langeveld, 26 januari 2018; “Muur van Mussert’ geen monument”, *Ede Stad*, 3 november 2004, Gemeentearchief Ede, Documentatieverzameling Vereniging Oud-Ede, map 155 Monumenten III 10a/10b/10c.

¹⁶ Rob van der Laarse, ‘Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van het dadererfgoed’ in: Rob van der Laarse, Frank van Vree (ed.), *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009), 169-195, aldaar 191.

¹⁷ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer: De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011) 336.

¹⁸ Rob Van Ginkel, *Rondom de Stilte: herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2001) 39.

voor de monumentenlijst, 17 september 1984, Gemeentearchief Ede, Documentatieverzameling Vereniging Oud-Ede, map 155 Monumenten III 16.

¹⁴ Van Heijningen, *De Muur van Mussert*, 162.

Van der Heijden noemt naast het Eichmann proces nog enkele andere factoren die deze verschuiving mogelijk maakte. Volgens hem droegen de uitgave van Jacques Presser zijn *Ondergang*: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1965), de vertoning van de Amerikaanse serie *Holocaust* (1978) en Lou de Jong zijn deel 8 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1978) eraan bij dat de Holocaust meer centraal kwam te staan in de kijk op de Tweede Wereldoorlog.¹⁹ Op het moment van schrijven in 2009 neemt Van der Laarse een verandering waar en noemt deze ook een perspectiefwisseling. Er breekt een nieuw regime van herinnering aan: ‘... nu de groep van oorlogsgetroffenen en ooggetuigen snel kleiner wordt, groeit de behoefte om het verhaal van de oorlog niet alleen vanuit het perspectief van de slachtoffers, maar ook vanuit dat van de daders te beschouwen.’²⁰ Met deze verandering begint de derde fase die Van der Laarse onderscheidt.

Chris van der Heijden schrijft in *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (2001) dat de Nederlanders die geen deel uitmaakten van de Joodse gemeenschap en die niet bij verzet en collaboratie betrokken waren het gewone leven weer snel oppakten.²¹ Toen de economische situatie in Nederland beter was dan die van voor de oorlog, had men volgens Van der Heijden ‘weinig lust terug te kijken naar de bittere jaren uit het jongste verleden.’ Van der Heijden bestempelt het beeld van de oorlog in de eerste jaren na de oorlog als ‘relatief nuchter’.²²

Dit ‘nuchtere’ beeld verklaart de omgang met de ‘muur van Mussert’ in de eerste jaren na de oorlog, die eveneens nuchter genoemd kan worden. Het NSB verleden van de muur werd namelijk niet als problematisch gezien. Deze nuchtere kijk op het NSB erfgoed en de nadruk die in de eerste jaren na de oorlog op het herdenken van het verzet lag, maakte dat er aan dadererfgoed geen aandacht besteed werd. Volgens Van der Heijden ontstond er in de jaren zestig een grote belangstelling voor de oorlog.²³ Van 1960 tot 1965 werd op de tv het programma *De Bezetting* van Lou de Jong uitgezonden. Jacques Presser bracht in 1965 zijn *Ondergang* uit en in 1969 verscheen het eerste deel van Lou de Jong zijn *Koninkrijk*. Het zevenentwintigste en laatste deel verscheen in 1988. Het Koninkrijk schreef de Jong in opdracht van de minister van Onderwijs en Wetenschappen. Het werk werd daardoor als ‘staatsgeschiedschrijving’ bestempeld.²⁴

“Wij’, Nederlanders, stonden aan de juiste kant van de streep’

Het werk heeft voor lange tijd het denken over de Tweede Wereldoorlog in Nederland bepaald. Van der Heijden stelt dat De Jong de oorlog beschreef als een ‘oorlog van helden en boeven’.²⁵ ‘Lelieblank en gitzwart schemeren als watermerk door zijn wetenschappelijke geschiedschrijving’ schrijft Boudewijn Smits.²⁶ Volgens Chris Vos en Frank van Vree was er van deze zwart-witte geschiedschrijving al sprake in *De Bezetting*. Dit programma was ‘het kristallisatiepunt van De Jongs ‘Grote

19 Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 335

20 Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 191.

21 Chris van der Heijden, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), 10.

22 Ibidem, 13.

23 Ibidem, 10-11.

24 Boudewijn Smits, *Lou de Jong. 1914-2005. Historicus met een missie* (Amsterdam 2014), 16.

25 Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 15.

26 Smits, *Lou de Jong*, 847.

Fig. 4: Foto van deel krantenknipsel, 'Musserts Muur verdeelt Lunteren', De Gelderlander, 29 oktober 2004, Gemeentearchief Ede, Documentatieverzameling Vereniging Oud-Ede, map 155 Monumenten III 10c.

Verhaal' van collectieve onschuld van het Nederlandse volk jegens de brute Duitse bezetter'.²⁷ Dit denkbeeld over de oorlog heeft lang doorgewerkt. In 1985 was de oorlog veertig jaar voorbij en verschenen er veel boeken over de Tweede Wereldoorlog. Chris van der Heijden betoogt dat al deze publicaties van één perspectief doortrokken waren: 'fout was fout, goed was goed en 'wij', Nederlanders, stonden aan de juiste kant van de streep'.²⁸ De heersende visie op de oorlog in termen als goed en fout verklaart de lange stilte rondom de muur die kenmerkend was voor de tweede fase van omgang met de muur. Binnen dit 'Grote Verhaal' was geen plek voor NSB erfgoed. In de therapeutisch opgevatte oorlogsherinnering was Nederland goed en in dit zelfbeeld was voor de NSB geen plek.

²⁷ Ibidem, 16.

²⁸ Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 396.

In 1983 gaf Hans Blom in zijn oratie *In de ban van goed en fout* aan dat er andere benaderingen van de Tweede Wereldoorlog dan die van de Jong mogelijk zijn en pleitte hij voor een analytisch perspectief op de oorlog in plaats van een moreel perspectief.²⁹ In navolging van Blom probeert Chris van der Heijden met zijn boek *Grijs verleden* in 2001 het goed/fout paradigma te doorbreken. Hij wilde aantonen dat het grootste deel van de Nederlandse bevolking in de oorlog niet goed of fout was, maar daar tussenin zat en probeerde te overleven.³⁰ Niet zwart of wit, maar grijs.

De bekritiserings van De Jongs goed/fout denken door historici als Blom en Van der Heijden waarmee het denkbeeld van de on-

²⁹ Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 397.

³⁰ Henk Eeftink, *Collaboratie, landverraad en heldendaden. Kanttekeningen bij 'goed' en 'fout' in de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2011), 10.

Nederlandse NSB een deuk opliep, zou één van de oorzaken kunnen zijn voor het begin van fase drie in de omgang met de ‘muur van

De stem van het voormalig verzet is hierdoor minder aanwezig in het publieke debat.

Mussert’ en voor een algemene grotere aandacht voor dadererfgoed. Er kwam meer ruimte voor de geschiedenis van collaborateurs. Van Heijningen noemt het feit dat de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt in 2014 een stuk kleiner is dan in 2004.³¹ De stem van het voormalig verzet wordt daardoor in het publieke debat (bijna) niet meer gehoord en Van Heijningen ziet dit als reden dat monumentstatus in 2014 beter gedragen werd dan in 2004.

Besluit

Dit artikel besprak de omgang met het dadererfgoed de ‘muur van Mussert’ in de naoorlogse periode tot 2004. Deze periode kan opgedeeld worden in drie fases. In de eerste naoorlogse jaren was het NSB-verleden van de muur wel bekend, maar werd dit niet geëxpliciteerd en sterk geëxpliciteerd. In de tweede fase, die vanaf de jaren vijftig aanbrak, leek de muur geen deel meer uit te maken van het collectief geheugen. In 2004 begint de derde fase wanneer er discussie over de historische en erfgoedkundige waarde van de muur oplaait. Deze drie fases hangen samen met de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in Nederland historiografisch herinnert is. De eerste naoorlogse jaren vormen een periode die gekleurd wordt door nuchterheid en pragmatisme en waarin vooral de nadruk ligt op het herdenken van de heroïek van

onderdrukking en verzet. In de jaren zestig vindt er een omslag plaats en komt er erkenning van het slachtofferschap, met name dat van de joden. Het laatste decennium neemt Rob van der Laarse een perspectiefwisseling waar: de behoefte groeit om het verhaal van de oorlog vanuit het perspectief van de daders te beschouwen. Van Heijningen noemt het feit dat de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt in 2014 een stuk kleiner is dan in 2004. De stem van het voormalig verzet is hierdoor minder aanwezig in het publieke debat. Samen met Lou de Jongs aangetaste goed/fout paradigma maakte dit mogelijk dat er de laatste jaren meer aandacht is gekomen voor de geschiedenis van collaborateurs. Dit heeft eraan bijgedragen dat na jarenlange discussie op 27 februari 2018 besloten werd dat de ‘de muur van Mussert’ Rijksmonument zou worden.

³¹ Van Heijningen, *De Muur van Mussert*, 13.

DE KRACHT VAN HET GESPROKEN WOORD

MAUD VAN HATTUM

In deze eerste 'Hoe geschiedenis jij?' vertelt Maud van Hattum over hoe zij 'Oral History' heeft gebruikt voor haar bachelorscriptie. Ze heeft de ontwikkelingssamenwerking tussen Suriname en Nederland in de eerste vijf jaar na de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975 onderzocht. Oral History heeft hierin een onmisbare rol gespeeld.

Taal creëert betekenis (Ludwig Wittgenstein, 1889-1951). Sinds de talige wending in de filosofie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw, is taal niet meer slechts een middel om een waarheid uit te drukken. Het idee was dat taalgebruik zelf een werkelijkheid creëerde die een mogelijke waarheid zou kunnen zijn. Taal máákt de werkelijkheid. Dit maakte dat er naast aandacht voor het geschreven woord, aandacht kwam voor het gesproken woord. Het geschreven woord werd niet meer klakkeloos overgenomen, naar het gesproken woord werd kritisch geluisterd. Die laatste werd ingezet om een beetje meer achter een historische waarheid en werkelijkheid te komen. Binnen de geschiedwetenschap werd deze verschuiving in onderzoeksmethode zichtbaar binnen het gebruik van het begrip 'oral history': Geschiedschrijving op basis van mondelinge in plaats van schriftelijke bronnen. Hierbij vormt een gesprek, een interview, de basis. Als leider van het gesprek dien je een beroep te doen op je empathische vermogen, je geduld en je eigen vastberadenheid. Tijdens mijn onderzoek voor mijn bachelor-

scriptie heb ik gebruikt gemaakt van mondelinge geschiedenis. Dit artikel is daarom een ode aan het gesproken woord. In mijn thesis onderzocht ik het verhaal over de eerste jaren van de postkoloniale betrekkingen tussen Suriname en Nederland. De jaren waarin de huidige president van Suriname, Dési Bouterse, in Nederland bedacht dat een staatsgreep noodzakelijk was om de Surinaamse orde te herstellen. De jaren waarin de Nederlandse regering meer 3,6 miljard aan ontwikkelingsgelden beschikbaar stelde voor de vorming van de soevereine Surinaamse republiek. Inmiddels zijn de politieke verhoudingen tussen de twee landen verbitterd. Wellicht ligt de basis hiervan wel in de eerste jaren van de Surinaamse onafhankelijkheid. Ik besloot om mijn antwoord niet alleen te baseren op secundaire en primaire bronnen, maar ook op de persoonlijke verhalen van betrokken politici.

Als Ronald Venetiaan mij niet zelf had verteld hoe hij als minister van onderwijs destijds de eerste jaren van het postkoloniale tijdperk had ervaren had ik niet in zijn ogen

kunnen aflezen hoe teleurgesteld hij was en is in een aantal Nederlandse politici. Dan had ik niet kunnen doorvragen hoe het heeft gekund dat een in Nederland opgeleide Dési Bouterse een gewelddadige staatsgreep heeft kunnen plegen na vijf jaar Surinaamse onafhankelijkheid. Wanneer de voormalige minister van ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk mij niet zelf had kunnen vertellen over zijn kennis en passie voor sociale economie en ontwikkelingsgeld was ik er vanuit gegaan dat er een politiek correcte minister aan de slag was geweest. Als Pronk en Venetiaan mij niet hadden kunnen duiden hoe zij de politieke rellen in Paramaribo aan het begin van het jaar 1975 hebben ervaren had ik niet kunnen begrijpen hoe zij nauw zij bij elkaar betrokken waren.

Na de talige wending in de filosofie was het aan de luisteraar zelf om taalgebruik juist te interpreteren. Het maakt dat de luisteraar zelf het gesproken woord in de juiste context moest plaatsen, zelf moest nagaan of het de waarheid behelst en zelf moest beoordelen of het gesproken woord klopt met de historische feiten van de periode waarover de protagonist vertelt. De onderzoeker dient aan te voelen wanneer je gesprekspartner oppervlakkig blijft, zaken achterhoudt, metaforen gebruikt, wrok voelt, bedenkelijk wordt en zijn woorden voorzichtig formuleert. Hij of zij dient scherp te blijven, op het juiste moment in te grijpen en zijn of haar eigen interpretatie controleren. Het is dus niet alleen van belang om met een luisterend oor op te stellen in het gesprek en te letten op gezichtsuitdrukkingen. De onderzoeker moet kritisch blijven, want ook mondelinge geschiedenis kan waarde verliezen in neigingen naar subjectiviteit.

Door het gebruik van mondelinge geschiedenis wordt uiteindelijk de vertaalslag naar het schrift gemaakt: Een leesbaar verhaal waarin de protagonist zijn menselijkheid

behoudt in een wetenschappelijk onderzoek. Het is onmogelijk om in de hoofden van mensen te kijken. Wij moeten als historici en schrijversgebruik maken van onsempathische vermogen waarom de ander handelde op zijn of haar manier. Het is waardevol om je primaire en secundaire bronnen aan te vullen met een inkijkje in de belevingswereld van de protagonist. Ieder mens heeft immers een eigen verhaal. Tijdens de interviews met Venetiaan en Pronk verkreeg ik een inkijkje in de persoonlijke wereld van individuen die direct betrokken waren bij het creëren van een duurzame postkoloniale relatie tussen Suriname en Nederland. Er stond veel op het spel, om te beginnen de waardigheid van de Surinamers en hun republiek. Daarnaast de reputatie van de Nederlandse regering op het internationale podium die zij eindelijk konden verbeteren.

De ontwikkelingssamenwerking was bepalend voor de verdere verloop van de bilaterale betrekkingen tussen de landen. Immers, Suriname en Nederland waren en zijn op cultureel vlak diep met elkaar verbonden. Het was aan de politiek om de onderlinge band te versterken en te koesteren omwille van iedereen die Suriname én Nederland in zijn of haar hart gesloten had. Het is niet gelukt, maar Venetiaan en Pronk konden mij met een ernstige, verdrietige en soms cynische blik in hun ogen vertellen waarom. Het gebruik van mondelinge geschiedenis zorgde daarom voor gelaagdheid in het onderzoek, een Surinaams én Nederlands perspectief op een gedeelde politieke geschiedenis en menselijke toevoeging aan een wetenschappelijke analyse.

‘DE CONSERVATIEVE REVOLTE’

Fig. 1: Frits Bolkestein, 1979 (Wikimedia Commons).

BART VAN HOLSTEIJN

Het komt slechts zelden voor dat het belang van een boek al doorschemert wanneer recensisten het pas net in handen hebben. Als de pagina's waar de journalistieke handen vluchtig doorheen bladeren nog spreekwoordelijk warm zijn van de pers, kan er vaak slechts gegist worden naar de invloed die het boek op het intellectuele klimaat zal hebben. De *Conservatieve Revolte* is zo'n zeldzaam werk dat zich al in een vroeg stadium doet gelden als een belangrijke invloed op de publieke discussie. Dit is niet zonder meer te danken aan de harde inzet van de auteur, de Amsterdamse politicoloog

Merijn Oudenampsen, die voor de publicatie van het volledige onderzoek al gedeelten ervan ontsluitte in de publieke ruimte. Zo verschenen er talloze artikelen in invloedrijke opinietijdschriften zoals de *Groene Amsterdammer*, krantenartikelen en sprak Oudenampsen op publieke bijeenkomsten over de stand van de Nederlandse politiek. Daarbij vonden er al spraakmakende incidenten plaats zoals een briefwisseling met Frits Bolkestein, die het zijne vond van de vermeende connectie tussen hem en Friedrich Hayek die Oudenampsen probeert aan te tonen. De oplettende lezer zal hebben

opgemerkt dat het werk van Oudenampsen de afgelopen maanden al veelvuldig geciteerd is in menig journalistiek artikel.

De Conservatieve Revolte is de Nederlandse handelseditie van het eerder dit jaar uitgegeven proefschrift van Merijn Oudenampsen *The Conservative Embrace of Progressive Values*. Hierin beargumenteerd de auteur dat de opkomst van populistisch rechts in Nederland verbonden is met de opkomst van nieuw rechts in Engeland en de Verenigde Staten. Hiervoor analyseert hij het gedachtegoed van Pim Fortuyn, maar ook dat van Ayaan Hirsi Ali en het rechtse mediaplatform *Geen Stijl*. Ook toont Oudenampsen aan dat verre van een plotselinge omslag, het neoconservatieve gedachtegoed al in de jaren tachtig doorgang vond in de VVD en dus over een langere periode wortelde in de Nederlandse politiek.

‘Volgens Oudenampsen wordt de Nederlandse samenleving gekenmerkt door een anti-intellectualisme’

Oudenampsen plaatst zijn werk met de ondertitel in het genre van de ideeëngeschiedenis. Het boek volgt de ontwikkeling van de neoconservatieve idee in het Nederlandse politieke landschap. Daarbij denkt men al gauw aan de publicatie van invloedrijke, academische boeken, maar Oudenampsen weet een verrassende variatie aan bronnen te gebruiken om zijn argument te onderbouwen. Naast de academische publicaties maakt hij onder andere gebruik van analyses van columnisten, het manifest en artikelen van *GeenStijl* en Nederlandse literatuur. Volgens Oudenampsen wordt de Nederlandse samenleving gekenmerkt door een anti-intellectualisme, waardoor verspreiding van ideeën in boekvorm op de achtergrond raakt en journalisten de

voornaamste verspreiders van ideeën in Nederland zijn. In ieder geval levert het een rijk bronnencorpus op met een originele invalshoek.

Bij de profilering van het boek als ideeëngeschiedenis kan nog een andere interessante kanttekening gezet worden. De auteur is namelijk van huis uit geen historicus, maar mengt zichzelf wel in het domein van de politieke geschiedenis. Hierbij doet de vraag zich aan in hoeverre het onderscheid tussen geschiedenis en politicologie een arbitraire academische bepaling is. De methode van Oudenampsen behelst voornamelijk een close-reading van primaire teksten, een waarmee de meeste geschiedenisstudenten bekend zullen zijn. Wat onderscheidt de auteur als politicoloog dan van de historicus? Mogelijk ligt het antwoord hem in periodisering. Oudenampsen gebruikt een analyse en trekt deze door tot in het heden. Zijn betoog neemt als beginpunt de ontwikkeling van neoliberale en neoconservatieve gedachten, maar behelst ook de ontwikkeling van de *Alt-Right* in 2016. Menig historicus zou terugdeinzen om gebeurtenissen van slechts enkele jaren terug op te nemen in zijn analyse. Er is dan nog niet voldoende afstand tussen de schrijver en de gebeurtenissen en daarnaast ontbreekt ook een bredere blik op het bronmateriaal. Een geheel antwoord moet ik de lezer hier schuldig blijven, maar de reactie van politieke historici op het werk van Oudenampsen is zeker een van de vruchtbare discussie punten die uit de *Conservatieve Revolte* kunnen voortkomen.

Noemenswaardig is ook de uitstekende schrijfstijl van Oudenampsen. Hij weet in de *Conservatieve Revolte* een goede balans te slaan tussen academische precisie en literair taalgebruik. Dit maakt het boek niet alleen machtig interessant maar ook een plezier om te lezen. De auteur blijft verrassen met

vindingrijke beschrijvingen en vergelijkingen van het Nederlandse intellectuele landschap. Een heldere persoonlijke, stilistische, stempel drukken op een doortimmerd wetenschappelijk betoog is een wapenfeit dat niet veel academici op hun naam hebben staan. De redactie van de Aanzet juicht gedurfd academisch schrijven altijd van harte toe en hoopt dat dit boek ook in die zin lezers inspireert in hun eigen academische ondernemingen.

De Conservatieve Revolte is een goed leesbaar, bevestigend boek dat in reikwijdte van zowel onderwerp als bronmateriaal een indrukwekkende prestatie genoemd mag worden. Het is verkrijgbaar in iedere goede boekhandel voor de prijs van € 24,50.

Fig. 1: Italiaanse poster van Loro (cinematerial.com).

RECENSIE

BERLUSCONI DOOR DE OGEN VAN SORRENTINO: CLOWN, MACHTSWEL- LUSTIG EN TRAGISCH FIGUUR

MELLE MEIJER

Stel je voor dat John de Mol, de grootste mediamagnaat en een van de rijkste mensen van Nederland, tevens de politieke leider van Nederland zou zijn. Stel je de belangenverstrengeling voor die daarmee gepaard zou gaan. Stel je voor wat voor effect het zou hebben op het democratisch bestel als de rijkste man tevens de machtigste man van het land zou zijn. In de afgelopen vijftientig jaar is een vergelijkbare situatie meerdere malen de politieke realiteit van Italië geweest.

De nieuwe film Loro van regisseur Paolo Sorrentino (La Grande Bellezza) vertelt het verhaal van de man waar ik het over heb: Silvio Berlusconi (gespeeld door Toni Servillo). De film verscheen in Italië als tweeluik, maar werd buiten Italië uitgegeven als één lange film. In de lange versie is ook duidelijk te zien dat de film oorspronkelijk uit twee delen bestond. Enerzijds vertelt Loro het verhaal van Sergio Morra, een pooier van high end escort meisjes, die probeert om met Berlusconi in contact te komen. Anderzijds gaat de film over het persoonlijke leven van Berlusconi, en dan in het bijzonder over zijn onstuimige tweede huwelijk met Veronica Lario.

Het feit dat Sorrentino heeft gekozen om een meer persoonlijk beeld van Berlusconi te schetsen is op zijn minst opmerkelijk. De grote hoeveelheid publieke schandalen waarbij Berlusconi betrokken is geweest, had een goede reden kunnen zijn om juist de professionele loopbaan van Berlusconi in beeld te brengen. Daarnaast brengt het verfilmen van een privéleven een probleem van verantwoording met zich mee. Hoe zou Sorrentino immers weten hoe Berlusconi in privésfeer is? De regisseur omzeilt dit probleem door meteen zijn intenties duidelijk te maken. Zo leest de kijker na de openingstitels dat alle overeenkomsten met de realiteit toevallig zijn. Daarnaast is de ondertitel van de film ‘Tutto vero, tutto falso’ (alles waar, alles gelogen). Dit lijkt naast een thema in de film ook een vrijbrief voor de regisseur om zijn eigen geschiedenis te schrijven. Sorrentino bevindt zich daarmee op een spanningsveld tussen geschiedschrijving en het vertellen van een goed verhaal.

Dat verhalend vertellen gaat de filmmaker goed af. Ondanks dat er geen enorme spanningsboog in de film zit weet Sorrentino de kijker bijna tweeënhalf uur lang te boeien. Dit heeft onder andere te maken met de excessen die Sorrentino op zijn typische manier in beeld brengt. Denk bijvoorbeeld aan een regen van XTC-pillen of een vrijpartij op een dakterras dat omringd wordt door balkons. Ook de thema's in Loro zijn gemakkelijk te plaatsen in het oeuvre van de regisseur. Door de existentiële leegte, de extreme rijkdom en de hedonistische leefstijl laat de Berlusconi van Sorrentino zich makkelijk vergelijken met schrijver Jeb Gumbardella uit La Grande Bellezza (ook gespeeld door Toni Servillo). Tot slot is de diepgang van Sorrentino's schets van Berlusconi bewonderingswaardig. Naast clown en machtswellusteling wordt

Berlusconi ook afgeschilderd als een tragisch figuur, bijvoorbeeld wanneer hij avances maakt bij een twintigjarig meisje op een van zijn feestjes, en zij hem, na hem af te wijzen, vertelt dat hij naar haar opa ruikt. Al met al is Loro zeker een film die het kijken waard is. De film is niet historisch accuraat, maar misschien maakt dat de film juist wel zo prettig om te kijken.

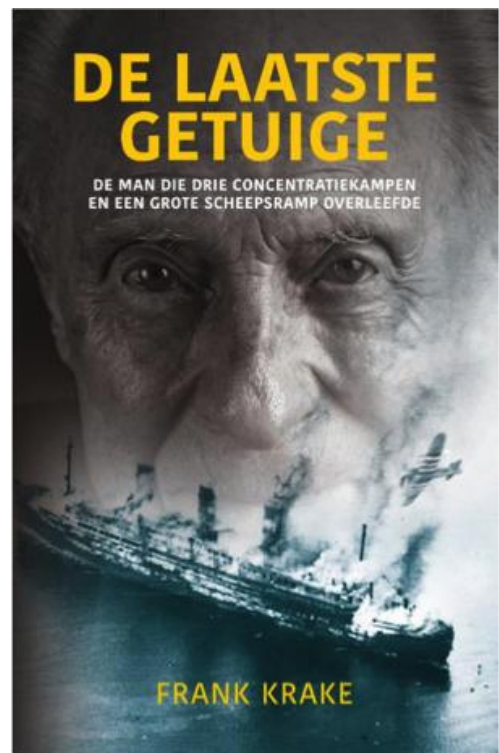

Fig. 1: Het boek 'De Laatste Getuige'

DE LAATSTE GETUIGE

– FRANK KRAKE

ELLEN LINDERHOF

Historische onderzoeken over de Tweede Wereldoorlog zijn er genoeg. Er zijn ook voldoende verhalen, alleen kunnen die vaak niet meer worden naverteld. Verhalen zijn minstens zo waardevol als analyses, gelukkig is daarom het verhaal van Wim Aloserij opgeschreven door Frank Krake. In het boek verteld Wim hoe hij de Arbeitseinsatz, concentratiekampen en een scheepsramp overleefde en elke keer net voor de dood werd weggehaald.

Het boek begint letterlijk met een knal

Het boek begint letterlijk met een knal. Het wordt duidelijk hoe Wim zich moet weren tegen zijn alcoholistische stiefvader. Dit zorgt er echter wel voor dat hij zich ontwikkelt tot een sterke man, iets wat hem later meerdere keren zal redden. Dan breekt het jaar 1940 aan, het is oorlog. Onder tussen heeft Wim een baan als hulp in een slagerij. Wim blijkt talent te hebben, de slager is erg tevreden over hem en biedt Wim zelfs aan hem te helpen met het oprichten van een eigen slagerij. Dan wordt echter duidelijk dat de oorlog steeds dichterbij huis komt. De mensen kopen hun stukje vlees op de bon en er komen steeds vaker Duitsers de winkel binnen. Tot nu toe kon Wim uit de handen blijven van de Duitse soldaten,

maar dan komt het moment dat de Duitsers hem nodig hebben in Duitsland. Het blijkt het begin van een lange reis, naar Friesland als onderduiker om te kunnen ontsnappen aan de Arbeitseinsatz. De Duitsers weten hem echter opnieuw op te sporen en Wim moet zich melden in Duitsland. Na een mislukte ontsnappingspoging belandt hij in Neuengamme, waar hij te werk wordt gesteld. Wonder boven wonder weet Wim zich hier doorheen te slaan en belandt hij op het schip dat beroemdheid verwierf doordat het doelwit werd van een groot bombardement. Ook hier lukt het Wim aan de dood te ontsnappen.

Het boek is intrigerend. De manier waarop het verhaal wordt verteld, is zo meeslepend dat het lijkt alsof je naast Wim zelf staat. Het feit dat de 94-jarige Wim zijn verleden met zo'n precisie beschrijft, is indrukwekkend te noemen. Het mooie aan het boek is dat het twee werelden vat, het onderdrukte Nederland en diens vijand Duitsland. Het wordt duidelijk hoe de Duitsers geleidelijk een stevigere grip krijgen op Nederland, en hoe vergevorderd Hitlers invloed al is in Duitsland op het moment dat Wim in Neuengamme aankomt.

Er zijn veel gruwelijke verhalen bekend van getuigen en deze verhalen zijn al vele malen geanalyseerd en opgetekend door historici. Dit boek heeft echter iets bijzonders in zich. Het is het verhaal van één persoon die verschillende posities in de oorlog heeft bekleedt. Wim was kind, onderduiker, arbeider, gevangene en een vrij man. Deze verschillende rollen bieden elk een ander perspectief op de gruwelijke strijd naar overheersing. Het boek bevat alle aspecten van oorlog: van omstander, naar opgeslotene. Een verhaal dat je niet onberoerd laat.